THE BHAGAVAD GITA

PART I.

Chapters I--VI

with

Hindi & English Translations, etc., etc.

by

PANDIT RAMARANGA SHASTRI,

ORIENTAL COLLEGE, LAHORE

under the supervision of

PANDIT HIRANANDA SHASTRI, M.A.,

McLeod Sanskrit Reader, Punjab University and Professor, D. A.-V. College, Lahore.

PUBLISHED BY

MESSRS. ENAD BROTHERS,

Publishers, Booksellers, Stationers and Bookbinders,

ANARKALI, LAHORE.

Lahore:

Printed at the "Punjab Economical" Press by L. Lalman.

1901

Price Rs. 1-4

॥ ओ३म् ॥

अथ श्रीमद्भगवद्गीता

प्रारम्भः ॥

प्रथमोऽध्यायः ॥

धृतराष्ट्रः। उवाच। धृतराष्ट्र बोला *Dhritaráshtra* said :

धर्मक्षेत्रे। कुरुक्षेत्रे। समवेताः। युयुत्सवः। मामकाः। पाण्डवाः। च। एव। किम्। अकुर्वत। संजय ॥ १ ॥

(हे) संजय धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवः समवेताः मामकाः च पाण्डवाः एव किम् अकुर्वत ॥ १ ॥

हे संजय! धर्मक्षेत्र कुरुक्षेत्र में युद्ध के चाहने वाले मेरे पक्ष के लोग और पाण्डवों ने एकत्रित हो कर क्या किया ॥ १ ॥

"Assembled together on the sacred plain of Kurukshetra from desise of fighting, what did my sons and the Páudavas do, O Sanjaya." 1.

संजयः। उवाच। संजय बोला। *Sanjaya* said :—

दृष्ट्वा। तु। पाण्डवानीकम्। व्यूढम्। दुर्योधनः। तदा। आचार्यम्। उपसंगम्य। राजा। वचनम्। अब्रवीत् ॥ २ ॥

राजा दुर्योधनः व्यूढं पाण्डवानीकं दृष्ट्वा तु तदा आचार्यं उपसंगम्य वचनं अब्रवीत् ॥ २ ॥

पाण्डवों की सेना को व्यूहबद्ध देख कर उस समय दुर्योधन आचार्य (द्रोण) के पास जा कर बोला ॥ २ ॥

Beholding the army of the Pándavas arrayed, king Duryodhana, approaching the preceptor (Drona) said those words. 2.

पश्य । एताम् । पाण्डुपुत्राणाम् । आचार्य । महतीम् । चमूम् । व्यूढाम् । द्रुपदपुत्रेण । तव । शिष्येण । धीमता ॥ ३ ॥

(हे) आचार्य तव शिष्येण धीमता द्रुपदपुत्रेण व्यूढां पाण्डुपुत्राणां एतां महतीं चमूं पश्य ॥ ३ ॥

(हे) आचार्य आप के शिष्य धीमान् द्रुपद के पुत्र (पाण्डवों के सेनापति धृष्टद्युम्न) द्वारा व्यूहबद्ध पाण्डवों की इस बड़ी सेना को देखिये ॥ ३ ॥

See, O preceptor, this vast army of the sons of Pándu, arrayed by Drupada's son, thy intelligent disciple. 3.

अत्र । शूराः । महेष्वासाः । भीमार्जुनसमाः । युधि । युयुधानः । विराटः । च । द्रुपदः । च । महारथः ॥४॥

अत्र युधि भीमार्जुनसमाः महेष्वासाः शूराः युयुधानः च विराटः च महारथः द्रुपदः ॥ ४ ॥

धृष्टकेतुः । चेकितानः । काशिराजः । च । वीर्यवान् । पुरुजित् । कुन्तिभोजः । च । शैव्यः । च । नरपुंगवः ॥ ५ ॥

धृष्टकेतुः चेकितानः च वीर्यवान् काशिराजः पुरुजित् च कुन्तिभोजः च नरपुङ्गवः शैव्यः ॥ ५ ॥

युधामन्युः । च । विक्रान्तः । उत्तमौजाः । च । वीर्यवान् । सौभद्रः । द्रौपदेयाः । च । सर्वे । एव । महारथाः ॥ ६ ॥

विक्रान्तः च उत्तमौजाः च वीर्यवान् युधामन्युः सौभद्रः च सर्वे द्रौपदेयाः महारथाः एव ॥ ६ ॥

यहां वीर बडे धनुषधारी और भीम तथा अर्जुन के समान लड़ने वाले युयुधान (सात्यकि) विराट, द्रुपद, धृष्टकेतु, चेकितान वीर्यवान्, काशीराज, पुरुजित्, कुन्तिभोज, नरों में श्रेष्ठ शैब्य, विक्रमी युधामन्यु, वीर्यवान् उत्तमौजा, सौभद्र(सुभद्रा सुत अभिमन्यु) और द्रौपदी के (पांचों) पुत्र ये सब महारथ हैं ॥ ४-५-६ ॥

These are many brave and mighty bowmen, who in battle are equal to Bhíma and Arjuna, (they are) Yuyudhāna, and Viráta and that mighty car-warrior Drupada, 4—and Dhrishtaketu, and Chekitána, and the ruler of the Káshi endued with great energy, and Purujit, and Kuntibhoja and Shaivya that bull among men, 5, and Yudhamanyue of great prowess, and Uttamaujas of great energy and Subhadra's son, and the sons of Draupadi, all of whom, are mighty car-warriors. 6.

अस्माकम् । तु । विशिष्टाः । ये । तान् । निबोध । द्विजोत्तम । नायकाः । मम । सैन्यस्य । संज्ञार्थम् । तान् । ब्रवीमि । ते ॥ ७ ॥

(हे) द्विजोत्तम ! ये अस्माकं मम सैन्यस्य विशिष्टाः नायकाः तान् तु ते संज्ञार्थं ब्रवीमि (त्वं) तान् निबोध ॥ ७ ॥

(हे) द्विजोत्तम ! (अब) हमारे दल में जो प्रधान मेरी सेना के नायक हैं उन को भी जान लीजिये, आप के जानने के अर्थ कहता हूं ॥ ७ ॥

Hear, however, O best of regenerate ones, who are the distinguished ones among us, the leaders of my army, I will name them to thee for (thy) information. 7.

भवान् । भीष्मः । च । कर्णः । च । कृपः । च । समितिंजयः । अश्वत्थामा । विकर्णः । च । सौमदत्तिः । तथा । एव । च ॥ ८ ॥

भवान् च भीष्मः च कर्णः च समितिंजयः कृपः अश्वत्थामा च विकर्णः च तथैव सौमदत्तिः ॥ ८ ॥

आप, भीष्म, कर्ण, समर विजयी कृपाचार्य, अश्वत्थामा, विकर्ण और भूरिश्रवा ॥ ८ ॥

(There are) Thyself, and Bhíshma, and Karna, and Kripa who is ever victorious, and Ashwathaman, and Vikarna, and Saumadatti. 8.

अन्ये । च । बहवः । शूराः । मदर्थे । त्यक्त-जीविताः । नानाशस्त्रप्रहरणाः । सर्वे । युद्धविशारदाः ।९

मदर्थे त्यक्त जीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः अन्ये च बहवः शूराः (सन्ति) सर्वे (ते) युद्धविशारदाः (सन्ति) ॥ ९ ॥

मेरे लिये प्राण देने का निश्चय किये हुए, अनेकानेक अस्त्र धारने वाले और भी बहुत से वीर (हैं) वे सब युद्ध में चतुर हैं ॥ ९ ॥

Besides these there are many heroic warriors, prepared to lay down their lives for my sake, armed with diverse kinds of weapons, and all accomplished in battle. 9.

अपर्याप्तम् । तत् । अस्माकम् । बलम् । भीष्माभिरक्षितम् । पर्याप्तम् । तु । इदम् । एतेषाम् । बलम् । भीमाभि रक्षितम् ॥ १० ॥

अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं तत् अपर्याप्तं तु एतेषां इदं बलं भीमाभिरक्षितं पर्याप्तं ॥ १० ॥

वह भीष्म से रक्षित हमारी सेना लड़ने के लिए पूरित नहीं है और यह भीम से रक्षित इनकी सेना लड़ने के लिये पूरी है ॥१०॥

Our army, therefore, protected by Bhíshma, is insufficient. This force, however, of these, protected by Bhíma, is sufficient. 10.

अयनेषु । च । सर्वेषु । यथा भागम् । अवस्थिताः । भीष्मम् । एव । अभिरक्षंतु । भवन्तः । सर्वे । एव । हि ॥ ११ ॥

च सर्वेषु अयनेषु यथाभागं अवस्थिताः भवन्तः सर्वे एव हि भीष्मं एव अभिरक्षन्तु ॥ ११ ॥

अब सब स्थानों में आप सब लोग अपने भागों में स्थित हो कर भीष्म की हि रक्षा कीजिए ॥ ११ ॥

Stationing yourselves in the entrances of the divisions that have been assigned to you, all of you protect Bhíshma. 11.

तस्य । संजनयन् । हर्षम् । कुरुवृद्धः । पितामहः । सिंहनादम् । विनद्य । उच्चैः । शंखम् । दध्मौ । प्रतापवान् ॥ १२ ॥

प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः तस्य हर्षं संजनयन् उच्चैः सिंहनादम् विनद्य शंखं दध्मौ ॥ १२ ॥

प्रतापी और कुरुओं में वृद्ध पितामह भीष्म ने उसका आनन्द उपजा कर जोर से सिंहनाद करके शंख बजाया ॥ १२ ॥

Then the brave and grandsire of the Kurus, giving joy to him by loudly uttering a leonine roar, blew his conch. 12.

ततः । शंखाः । च । भेर्यः । च । पणवानकगोमुखाः । सहसा । एव । अभ्यहन्यन्त । सः । शब्दः । तुमुलः । अभवत् ॥ १३ ॥

ततः शंखाः च भेर्यः च पणवानकगोमुखाः सहसा एव अभ्यहन्यन्त सः शब्दः तुमुलः अभवत् ॥ १३ ॥

तदनन्तर शंख नगारे, ढोल, ढप आदि बाजे एकायक बज उठे वह शब्द बड़ा भारी हुआ ॥ १३ ॥

After this conches, and drums, and cymbols, and horns, were sounded at once, and that noise became a loud violent disturbance. 13.

ततः । श्वेतैः । हयैः । युक्ते । महति । स्यन्दने । स्थितौ । माधवः । पाण्डवः । च । एव । दिव्यौ । शंखौ । प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

ततः श्वेतैः हयैः युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ माधवः च एव पाण्डवः दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

तदनन्तर सुफेद घोड़ों से युक्त बड़े रथ पर स्थित श्रीकृष्ण जी और अर्जुन ने दो दिव्य (स्वर्गीय अर्थात् सुन्दर) शंख बजाये ॥ १४

Then Mádhava and Pándu's son (Arjuna) both stationed on a great car unto which were yoked white steeds, blew their celestial conches. 14.

पांचजन्यम् । हृषीकेशः । देवदत्तम् । धनञ्जयः ।
पौण्ड्रम् । दध्मौ । महाशंखम् । भीमकर्मा । वृकोदरः॥१५

हृषीकेशः पांचजन्यं धनञ्जयः देवदत्तं भीमकर्मा वृकोदरः पौण्ड्रं महाशंखं दध्मौ ॥ १५ ॥

श्रीकृष्ण जी ने पांचजन्य (शंख) अर्जुनने देवदत्त (शंख) और भयानक कर्म्म करने वाले भीम ने पौण्ड्र (नामका) बड़ा भारी शंख बजाया ॥

And Hrishikeça blew (the conch called, Pánchajanya, and Dhananjaya (that called) Devadatta ; and Vrikodara of terrible deeds blew the huge conch Paundra. 15.

अनन्तविजयम् । राजा । कुन्तीपुत्रः । युधिष्ठिरः ।
नकुलः । सहदेवः । च । सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

कुन्तीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः अनन्तविजयं नकुलः च सहदेवः सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

कुन्तीपुत्र राजा युधिष्ठिर ने अनन्त विजय और नकुल तथा सहदेव ने सुघोष तथा मणिपुष्पक (नाम के शंख) बजाये ॥ १६ ॥

And Kunti's son king Yudhishthira blew Anantavijaya; while Nakula and Sahadeva (those conches called respectively) Sughosha and Manipushpaka. 16.

काश्यः । च । परमेष्वासः । शिखण्डी । च । महारथः । धृष्टद्युम्नः । विराटः । च । सात्यकिः । च । अपराजितः ॥ १७ ॥

परमेष्वासः काश्यः च महारथः शिखण्डी धृष्टद्युम्नः च विराटः च अपराजितः सात्यकिः ।१७।

द्रुपदः । द्रौपदेयाः । च । सर्वशः । पृथिवीपते । सौभद्रः । च । महाबाहुः । शंखान् । दध्मुः । पृथक् । पृथक् ॥ १८ ॥

हे । पृथिवीपते द्रुपदः च सर्वशःद्रौपदेयाः च महाबाहुः सौभद्रः पृथक् पृथक् शंखान् दध्मुः । १८ ।

और हे पृथ्वीनाथ ! बड़े धनुषधारी काशीनरेश महारथशिखण्डी धृष्टद्युम्न, विराट, पराजय न मानने वाले सात्यकि, द्रुपद द्रौपदी के (पांचों) पुत्र और बड़ी भुजा वाले सुभद्रा सुत सबों ने अलग अलग शंख बजाये ॥ १७ ॥ १८ ॥

And that splendid bowman, the ruler of the Káçes, and that mighty car-warrior, Cikhandi, and Dhrishtadyumna, and Viráta, and unvanquished Sátyaki, 17, and Drupada, and the sons of Draupadi, and the mighty-armed son of Subhadrá—all these, O lord of Earth, severally blew their conches. 17—18.

स । घोषः । धार्तराष्ट्राणाम् । हृदयानि । व्यदारयत् । नभः । च । पृथिवीम् । च । एव । तुमुलः । व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

स तुमुलः च एव घोषः नभः च पृथिवीं व्यनुनादयन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् । १९ ।

आकाश और धरती में अच्छी रीति से गून्जते उस भारी शब्द ने धृतराष्ट्र के पुत्रों का हृदय फाड़ दिया । १९ ।

And that blare, loudly reverberating through the welkin and earth, rent the hearts of the Dhartarashtras. 19.

अथ । व्यवस्थितान् । दृष्ट्वा । धार्तराष्ट्रान् ।

कपिध्वजः । प्रवृत्ते । शस्त्रसम्पाते । धनुः । उद्यम्य । पाण्डवः ॥२०॥ हृषीकेशम् । तदा । वाक्यम् । इदम् । आह । महीपते । सेनयोः । उभयोः । मध्ये । रथं । स्थापय । मे । अच्युत ॥ २१ ॥

(हे) महीपते अथ शस्त्रसम्पाते प्रवृत्ते कपिध्वजः पाण्डवः धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् दृष्ट्वा तदा धनुः उद्यम्य हृषीकेशं इदं वाक्यं आह (हे) अच्युत उभयोः सेनयोः मध्ये मे रथं स्थापय ॥ २० ॥ २१ ॥

हे नरनाथ ! तदनन्तर अस्त्रों का चलना आरम्भ होने पर कपिध्वज अर्जुन उस समय धृतराष्ट्र के पुत्रों को (युद्धके लिये, स्थित देख कर धनुष उठा कर श्रीकृष्णजी से बोला हे अच्युत ! आप दोनों सेनाओं के बीच में मेरा रथ रक्खें ॥ २१ ॥

Then beholding the Dhārtaráshtra troops drawn up, the ape-bannered son of Pándu, raising his bow, when the throwing of missiles had just commenced, 20, said these words, O lord of Eearth, to Hrishikeça. Arjun said—O thou that knoweth no deterioration, place my car between the two armies. 20—21.

यावत् । एतान् । निरीक्षे । अहम् । योद्धुकामान् । अवस्थितान् । कैः । मया । सह । योद्धव्यम् । अस्मिन् । रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अहं यावत् एतान् योद्धुकामान् अवस्थितान् निरीक्षे अस्मिन् रणसमुद्यमे मया सह कैः (कैः सह मया वा) योद्धव्यम् ॥ २२ ॥

में प्रथम लड़ाई के लिये ठहरे हुए इन को देखता हूं इस युद्ध में मेरे साथ कौन लड़ेंगे—(अथवा मुझे किनसे लड़ना होगा ॥ २२ ॥

So that I may observe these that stand here desirous of battle, and with whom I shall have to contend in the labors of this struggle. 22.

योत्स्यमानान्। अवेक्षे। अहम्। ये। एते। अत्र। समागताः। धार्तराष्ट्रस्य। दुर्बुद्धेः। युद्धे। प्रियचिकीर्षवः॥ २३ ॥

ये एते दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य युद्धे प्रियचिकीर्षवः अत्र समागताः अहं योत्स्यमानान् (तान्) अवेक्षे ॥२३

लड़ाई में बुरी बुद्धि वाले धृतराष्ट्रपुत्र के हित चाहने वाले बन कर जो लोग यहां एकत्रित हुए हैं उन सब लड़ाई की चाह रखने वालों को मैं देखूं ॥ २३ ॥

I will observe those who are assembled here and who are prepared to fight for doing what is agreeable in battle to the evil-minded son of Dhritárashtra. 23.

संजयः उवाच, संजय बोला *Sanjaya* continued :—

एवम्। उक्तः। हृषीकेशः। गुडाकेशेन। भारत। सेनयोः। उभयोः। मध्ये। स्थापयित्वा। रथोत्तमम्।
॥ २४ ॥ भीष्मद्रोणप्रमुखतः। सर्वेषाम्। च। महीक्षिताम्। उवाच। पार्थ। पश्य। एतान्। समवेतान्। कुरून्। इति ॥ २५ ॥

हे भारत गुडाकेशेन एवं उक्तः हृषीकेशः उभयोः सेनयोः मध्ये रथोत्तमं स्थापयित्वा ॥ २४ ॥ भीष्मद्रो

च प्रमुखतः च सर्वेषां महीक्षिताम् (समक्षम्) उवाच (हे) पार्थ एतान् समवेतान् कुरून् पश्य इति ॥ २५ ॥

हे भारत ! निद्रा जीतने वाले (अर्जुन) से इस प्रकार कहे गए श्रीकृष्ण जी ने दोनों सेनाओं में श्रेष्ठ रथ को रख कर भीष्म और द्रोणाचार्य को अपना मुखिया बनाए हुए राजाओं के सामने कहा कि हे पार्थ ! एकत्रित कुरुओं को देखो ॥ २४ ॥ २५ ॥

Thus addressed by conqueror of sleep,, O Bhárata, Hrishikeça, placing that excellent car between the two armies in view of Bhīshma and Drona and all the kings of earth, said. Behold, O Pártha, these assembled Kurus. 24—25.

तत्र । अपश्यत् । स्थितान् । पार्थः । पितॄन् । अथ । पितामहान् । आचार्यान् । मातुलान् । भ्रातॄन् । पुत्रान् । पौत्रान् । सखीन् । तथा । श्वशुरान् । सुहृदः । च । एव । सेनयोः । उभयोः । अपि ॥२६॥ तान् । समीक्ष्य । स । कौंतेयः । सर्वान् । बन्धून् । अवस्थितान् । कृपया । परया । आविष्टः । विषीदन् । इदम् । अब्रवीत् ॥२७॥

अथ पार्थः तत्र स्थितान् पितॄन् पितामहान् आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् तथा सखीन् श्वशुरान् च सुहृदः एव अपश्यत् उभयोः सेनयोः अपि तान् सर्वान् बन्धून् अवस्थितान् समीक्ष्य स कौंतेयः परया कृपया आविष्टः विषीदन् इदं अब्रवीत् ॥ २६ ॥ २७ ॥

अर्जुन ने वहां पर स्थित दोनों सेनाओं में चचा, दादा, गुरु, मामा, भाई, बेटे, पोते, सखा, श्वशुर तथा मित्रों को देखा ॥ २६ ॥ वह

कुन्ती पुत्र युद्ध स्थल में स्थित उन सब बन्धुओं को देख कर और बहुत कृपा युक्त और कातर होकर यह बोला ॥ २६ ॥

And there Arjuna saw, standing sires and grandsires, and preceptors, and maternal uncles, and brothers, and sons, and grandsons, and friends, and fathers-in-law, and well-wishers, in both the armies, seeing all those relations standing in the armies Partha possessed by extreme pity, despondingly said 26—27.

अर्जुन उवाच । अर्जुन बोला *Arjuna* said :—

दृष्ट्वा । इमम् । स्वजनं । कृष्ण । युयुत्सुम् । समुपस्थितम् । सीदन्ति । मम । गात्राणि । मुखम् । च परिशुष्यति । वेपथुः । च । शरीरे । मे । रोमहर्षः । च । जायते । २८ । २९ ।

(हे) कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं इमं स्वजनं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति च मुखं परि शुष्यति च मे शरीरे वेपथुः च रोमहर्षः जायते ॥ २८ ॥ २९ ॥

हे कृष्ण जी ! युद्ध चाहने वाले इस बन्धुवर्ग को सामने स्थित देख कर मेरा शरीर विवश हो रहा है, और मुख सूखा जाता है, मेरे शरीर में कम्प कम्पी और रोमाञ्च हो रहा है ॥ २८ ॥ २९ ॥

Observing these kinsmen, O Krishna, arrayed eager to fight, my limbs become languid, and my mouth becomes dry. My body is trembling, and my hair is standing on end. 28—29.

गाण्डीवम् । स्रंसते । हस्तात् । त्वक् । च । एव । परिदह्यते । न । च । शक्नोमि । अवस्थातुम् । भ्रमति । इव । च । मे । मनः ॥ ३० ॥

हस्तात् गाण्डीवं स्रंसते च त्वक् परिदह्यते च अवस्थातुं एव न शक्नोमि च मे मनः भ्रमति इव ॥३०॥

हाथ से गाण्डीव गिराजाता है और चमड़ा मानो जला जाताहै, मैं अब खड़ा नहीं रह सकताहूं, मेरा मन मानो चकरा रहा है ॥३०

Gándíva slides (falls) from my hand, and my skin is burning. I am unable to stand; my mind wanders so to speak. 30

निमित्तानि । च । पश्यामि । विपरीतानि । केशव । न । च । श्रेयः । अनुपश्यामि । हत्वा । स्वजनम् । आहवे ॥ ३१ ॥

च हे केशव निमित्तानि विपरीतानि पश्यामि च आहवे स्वजनं हत्वा श्रेयः न अनुपश्यामि ॥ ३१ ॥

और मैं विपरीत लक्षणों को देख रहा हूं लड़ाई में स्वजन को मार कर कल्याण को नहीं विचारता हूं ॥ ३१ ॥

I see adverse omens, too, O Keshava, and I do not think advantage by slaying kinsmen in the battle. 31

न । कांक्षे । विजयम् । कृष्ण । न । च । राज्यम् । सुखानि । च । किम् । नः । राज्येन । गोविन्द । किम् । भोगैः । जीवितेन । वा ॥ ३२ ॥

हे कृष्ण विजयं न च राज्यं च सुखानि न कांक्षे (हे) गोविन्द नः राज्येन किं भोगैः किं जीवतेन वा (किम्) ॥ ३२ ॥

*हे कृष्ण जी। मैं जय नहीं चाहता, राज्य और सुख (भी) नहीं मांगता हूं। हम को (मुझे) राज्य, भोग, और जीवित से क्या लाभ है ॥ ३२ ॥

I do not want victory O Krishna, nor kingship, nor pleasures, what is kingship to us, O Govinda, what enjoyment or even life. 32

येषाम् । अर्थे । कांक्षितम् । नः । राज्यम् । भोगाः । सुखानि । च । इमे । अवस्थिताः । युद्धे । प्राणान् । त्यक्त्वा । धनानि । च ॥ ३३ ॥

नः येषां अर्थे भोगाः सुखानि च राज्यं कांक्षितं ते इमे प्राणान् च धनानि त्यक्त्वा युद्धे अवस्थिताः।३३।

जिन के लिये राज्यभोग, और सुख की कामना हमारी प्रार्थनीय है वे ये प्राणों और धनों को छोड़ कर युद्ध में स्थित हैं। ३३।

For whose sake sovereignty, enjoyments, and pleasures are desired by us, they are standing for fighting ready to give up their life and wealth. 33

आचार्याः । पितरः । पुत्राः । तथा । एव । च । पितामहाः । मातुलाः । श्वशुराः । पौत्राः । श्यालाः । सम्बन्धिनः । तथा ॥ ३४ ॥

आचार्याः पितरः पुत्राः च तथा एव पितामहाः मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः तथा संबंधिनः।३४।

आचार्य, चचे, बेटे, दादे, मामा, ससुर, पौत्र, साले और सम्बन्धी लोग (स्थित हैं)। ३४।

Preceptors, sires, sons, and grandsires, maternal uncles, fathers-in-law, grandsons, brothers-in-law and relations. 34

एतान् । न । हन्तुम् । इच्छामि । घ्नतः । अपि । मधुसूदन । अपि । त्रैलोक्यराजस्य । हेतोः । किम् । नु । महीकृते ॥ ३५ ॥

(हे) मधुसूदन त्रैलोक्यराजस्य हेतोः अपि घ्नतः अपि एतान् हन्तुं न इच्छामि नु किं महीकृते ॥ ३५ ॥

हे मधुसूदन ! पृथिवी राज्य की क्या है तीनोंभुवनों के राज्य के अर्थ भी में मारते हुए इन्हें मारना नहीं चाहता हूं। ३५।

I wish not to kill these though they slay me, O killer of Madhu (demon), even for the sake of the kingdom of the three worlds, what then for the kingdom of earth. 35

निहत्य । धार्त्तराष्ट्रान् । नः । का । प्रीतिः । स्यात् । जनार्दन । पापम् । एव । आश्रयेत् । अस्मान् । हत्वा । एतान् । आततायिनः ॥ ३६ ॥

(हे) जनार्दन धार्त्तराष्ट्रान् निहत्य नः का प्रीतिः स्यात् एतान् आततायिनः हत्वा अस्मान् पापं एव आश्रयेत् ॥ ३६ ॥

हे जनार्दन ! धृतराष्ट्र के पुत्रों को मारने से हमे क्या सुख होगा किन्तु इन आततायियों को (भी)मारने से हमे पाप ही घेरेगा॥ ३६ ॥

What pleasure can be ours, O Janárdana, by killing the sons of Dhritaráshtra ? Even if they be regarded as enemies, sin will overtake us if we slay them. 36

तस्मात् । न । अर्हाः । वयम् । हन्तुम् । धार्तराष्ट्रान् । स्वबांधवान् । स्वजनम् । हि । कथम् । हत्वा । सुखिनः । स्याम । माधव ॥ ३७ ॥

तस्मात् स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान् हंतुं वयं न अर्हाः (हे) माधव हि स्वजनं हत्वा कथं सुखिनः स्याम ॥ ३७ ॥

हे माधव जी ! इस कारण हम इन धृतराष्ट्र के पुत्रों को मार नहीं सकते, स्वजन को मार कर हम क्यों कर सुखी होंगे ॥ ३७ ॥

Therefore, it behoveth us not to kill the sons of Dhritaráshtra who are our own relations. How O Mádhava, can we be pleased by slaying our own kinsmen. 37

यद्यपि । एते । न । पश्यन्ति । लोभोपहतचेतसः । कुलक्षयकृतम् । दोषम् । मित्रद्रोहे । च । पातकम् । कथम् । न । ज्ञेयम् । अस्माभिः । पापात् । अस्मात् । निवर्त्तितुम् । कुलक्षयकृतम् । दोषम् । प्रपश्यद्भिः । जनार्दन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

(हे) जनार्दन लोभोपहतचेतसः एते कुलक्षयकृतं दोषं च मित्रद्रोहे पातकं यद्यपि न पश्यन्ति कुलक्षयकृतंदोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः अस्मात् पापात् निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

यद्यपि लोभ से ज्ञान खोके यह कुलक्षय करने का दोष और मित्रद्रोह का पाप नहीं देखते हैं तथापि हे जनार्दन जी ! कुलक्षय दोष को देखने वाले हम को इस पाप से निवृत्त होने का ज्ञान क्यों न होगा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

Even if these, with judgements corrupted by avarice, do not look the evil that stands from the extermination of a race, and the sin of internecine quarrels, 38 Why should not we, O Janárdana, who see the evils of the extermination (destruction) of a race, learn to refrain from that sin. 38-39

कुलक्षये । प्रणश्यन्ति । कुलधर्माः । सनातनाः ।

धर्मे । नष्टे । कुलम् । कृत्स्नम् । अधर्मः । अभिभवति । उत ॥ ४० ॥

कुलक्षये (सति) सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति उत धर्मे नष्टे कृत्स्नम् कुलं अधर्मः अभिभवति ॥४०॥

कुल के क्षय होने से सनातन कुलधर्म नष्ट हो जाते हैं, धर्म के नष्ट होने से अधर्म सब कुल को घेर लेता है ॥ ४० ॥

A race being destroyed, the internal customs of that race are lost ; and upon those customs being lost, sin overpowers the whole race. 40

अधर्माभिभवात् । कृष्ण । प्रदुष्यन्ति । कुलस्त्रियः । स्त्रीषु । दुष्टासु । वार्ष्णेय । जायते । वर्णसंकरः ॥४१॥

(हे) कृष्ण अधर्माभिभवात् कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति (हे) वार्ष्णेय दुष्टासु स्त्रीषु वर्णसंकरः जायते ॥ ४१ ॥

हे श्रीकृष्ण जी अधर्म के घेरने से कुल की स्त्रियां बिगड़जाती हैं और हे वृष्णि वंशी ! स्त्रियों के बिगड़ने से वर्णसंकर उत्पन्न हो जाता है ॥ ४१ ॥

From the predominance of sin, O Krishna, the women of that race, become corrupt. And the women becoming corrupt an intermingling of castes happeneth, O Krishna. 41

सङ्करः । नरकाय । एव । कुलघ्नानाम् । कुलस्य । च । पतन्ति । पितरः । हि । एषाम् । लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

हि एषां पितरः लुप्तपिण्डोदकक्रियाः पतंति कुलघ्नानां कुलस्य च संकरः नरकाय एव ॥ ४२ ॥

वर्ण-संकर कुलनाशियों के (लिये) और कुल के नरक के अर्थ ही होता है, इन के पितर लोग श्राद्ध से रहित होकर (नरक में) गिरते ही हैं ॥ ४२ ॥

This intermingling of castes leadeth to hell both the destroyer of the race and race itself. The ancestors of those fall, their rites of Pinda and water ceasing. 42

दोषैः । एतैः । कुलघ्नानाम् । वर्णसंकरकारकैः । उत्साद्यंते । जातिधर्माः । कुलधर्माः । च । शाश्वताः ॥४३

कुलघ्नानां एतैः वर्णसंकरकारकैः दोषैः जातिधर्माः च शाश्वताः कुलधर्माः उत्साद्यन्ते ॥ ४३ ॥

कुलनाशियों के इन वर्ण-संकर करने वाले दोषों से सनातन वर्ण-धर्म, आश्रमधर्म तथा कुलधर्म उखड़ जाते हैं ॥ ४३ ॥

By these sins of destroyers of races causing intermixture of castes, the rules of caste and the internal rites of families, become extinct. 43

उत्सन्नकुलधर्माणाम् । मनुष्याणाम् । जनार्दन । नरके । नियतम् । वासः । भवति । इति । अनुशुश्रुम ४४

(हे) जनार्दन ! उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके नियतं वासः भवति इति अनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

हे जनार्दन जी ! जिन लोगों का कुलधर्म उखड़ता है, उन का सदा नरक में निवास होता है, यह हमने सुना है ॥

We have heard O Janárdana, that men whose family rites become extinct, ever dwell in hell. 44

अहो । बत । महत् । पापम् । कर्तुम् । व्यवसिताः ।

वयम् । यत् । राज्यसुखलोभेन । हन्तुम् । स्वजनम् । उद्यताः ॥ ४५ ॥

अहो बत वयं महत् पापं कर्तुं व्यवसिताः यत् राज्यसुखलोभेन स्वजनं हंतुं उद्यताः ॥ ४५ ॥

हाय । हम महापाप करना ठान चुके हैं, क्योंकि राज्य सुख के लोभ से स्वजन मारने को खडे होगये हैं ॥ ४५ ॥

Alas, we have resolved to do a great sin, for we are ready to (slay) kill our own kinsmen from lust of the sweets of sovereignty. 45

यदि । माम् । अप्रतीकारम् । अशस्त्रम् । शस्त्रपाणयः । धार्तराष्ट्राः । रणे । हन्युः । तत् । मे । क्षेमतरम् । भवेत् ॥ ४६ ॥

यदि शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः अशस्त्रं अप्रतिकारं मां रणे हन्युः तत् मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

यदि शस्त्र धारने वाले धृतराष्ट्र के पुत्र मुझ बदला लेने से विमुख और निरस्त्र को युद्ध में मार डालें तो वह मेरे लिये अच्छा होगा ॥ ४६ ॥

Better would it be for me if the sons of Dhritiráshtra, weapon in hand, should in battle slay me, unavenging and unarmed. 45

संजयः । उवाच । संजय बोला *Sanjaya continued.*

एवम् । उक्त्वा । अर्जुनः । संख्ये । रथोपस्थे । उपाविशत् । विसृज्य । सशरम् । चापम् । शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

संख्ये अर्जुनः एवं उक्त्वा सशरं चापं विसृज्य शो-
कसंविग्नमानसः रथोपस्थे उपाविशत् ॥ ४७ ॥

ऐसा कह कर अर्जुन युद्धस्थल में बाण-सहित धनुष को छोड़ कर शोक से कातर चित्त होकर रथ पर बैठ गया ॥ ४७ ॥

Having spoken thus on the field of battle, Arjuna, his mind troubled with grief, casting aside his bow and arrows, sat down on his car. 47

The end of chapter I.

द्वितीयोऽध्यायः।

संजयः। उवाच। संजय ने कहा *Sanjaya continued:—*

तम्। तथा। कृपया। आविष्टम्। अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्। विषीदंतम्। इदम्। वाक्यम्। उवाच। मधुसूदनः॥ १॥

तथा कृपया आविष्टं अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदंतं तं मधुसूदनः इदं वाक्यं उवाच॥ १॥

श्री कृष्ण जी ने उस प्रकार कृपा युक्त, आंसू पूरित कातर नेत्र वाले दुःखी अर्जुन से यह वचन कहा॥ १॥

Unto him thus possessed with pity his eyes filled and oppressed with tears, and desponding, the slayer of Madhu said these words. 1

कुतः। त्वा। कश्मलम्। इदम्। विषमे। समुपस्थितम्। अनार्यजुष्टम्। अस्वर्ग्यम्। अकीर्तिकरम्। अर्जुन॥ २॥

(हे) अर्जुन अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं इदं कश्मलं त्वा विषमे कुतः समुपस्थितम्॥ २॥

हे अर्जुन विपद के समय यह अनार्यजन के योग्य और अधर्म तथा अयश लाने वाला मोह तुझे कहां से उपस्थित हुआ है॥ २॥

Whence, O Arjuna! hath come upon thee, at such a crisis, this despondency that is unbecoming a person of noble birth, that shuts one out from heaven and is productive of infamy? 2

क्लैब्यम् । मा । स्म । गमः । पार्थ । न । एतत् । त्वयि । उपपद्यते । क्षुद्रम् । हृदयदौर्बल्यम् । त्यक्त्वा । उत्तिष्ठ । परंतप ॥ ३ ॥

(हे) पार्थ क्लैब्यं मा स्म गमः त्वयि एतत् न उपपद्यते (हे) परंतप क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ।३।

हे पार्थ तुम कातरता मत प्राप्त करो, यह तुम को योग्य नहीं है हे परन्तप (अर्थात् शत्रुओं को तपाने वाले) हृदय की तुच्छ दुर्बलता को छोड़ कर (युद्ध के लिये) उठो ॥ ३ ॥

Let no effiminacy be thine, O son of Kunti! This suits thee not! Shaking off this vile weakness of heart, arise, O chastiser of foes! 3

अर्जुनः । उवाच । अर्जुन बोला *Arjuna said:—*

कथम् । भीष्मम् । अहम् । संख्ये । द्रोणम् । च । मधुसूदन । इषुभिः । प्रतियोत्स्यामि । पूजार्हौ । अरिसूदन ॥ ४ ॥

(हे) मधुसूदन अहं संख्ये भीष्मं च द्रोणं इषुभिः कथं प्रतियोत्स्यामि (हे) अरिसूदन पूजार्हौ (इमौ स्तः) ॥ ४ ॥

हे शत्रु मथने वाले मधुसूदन ! मैं किस प्रकार से युद्ध में पूजनीय भीष्म तथा द्रोण की ओर बाणों से (अर्थात् बाण चला कर) युद्ध करूंगा ? ॥ ४ ॥

How, O slayer of Madhu, can I with arrows contend in battle against Bhíshma and Drona, deserving as they are O chastiser of foes, of worship ? 4

गुरून्। अहत्वा। हि। महानुभावान्। श्रेयः। भोक्तुम्। भैक्ष्यम्। अपि। इह। लोके। हत्वा। अर्थकामान्। तु। गुरून्। इह। एव। भुंजीय। भोगान्। रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

लोके हि महानुभावान् गुरून् अहत्वा भैक्ष्यं अपि इह भोक्तुं श्रेयः तु कामान् गुरून् इह एव हत्वा रुधिरप्रदिग्धान् भोगान् भुञ्जीय ॥ ५ ॥

महानुभाव गुरु जनों का वध न कर (यदि) इस लोक में भीख का अन्न भी भोजन करना (पड़े, तो वह भी) अच्छा है परन्तु गुरुओं का वध करने से इसी लोक में रक्त से मिले हुए अर्थ कामों के भोगों को मैं भोगूंगा ॥ ५ ॥

Without slaying (one's) preceptors of great glory, it is well (for one) to live on even alms in this world. But slaying preceptors, even if they are avaricious of wealth, I should only enjoy pleasures that are blood-stained ! 5

न। च। एतत्। विद्मः। कतरत्। नः। गरीयः यत्। वा। जयेम। यदि। वा। नः। जयेयुः। यान्। एव। हत्वा। न। जिजीविषामः। ते। अवस्थिताः। प्रमुखे। धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

एतत् च न विद्मः नः कतरत् गरीयः यद् वा जयेम यदि वा नः जयेयुः यान् हत्वा न जिजीविषामः ते धार्तराष्ट्राः प्रमुखे एव अवस्थिताः ॥ ६ ॥

दोनों में से हमारे लिये कौन अच्छा है सो मैं समझ नहीं सकता हूं, चाहे हम जीतें चाहे हम जीते जांय जिन का वध करके

हम जीना नहिं चाहते वे ही धृतराष्ट्र के पुत्र लड़ाई के अर्थ हमारे सामने खड़े हैं ॥ ६ ॥

We know not which of the two is of greater moment to us *viz.* whether we should conquer them or they should conquer us. Those slaying whom we would not like to live, even they, the sons of Dhritaráshtra stand before (us) ! 6

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः । पृच्छामि । त्वाम् । धर्मसंमूढचेताः । यत् । श्रेयः । स्यात् । निश्चितम् । ब्रूहि । तत् । मे । शिष्यः । ते । अहम् । शाधि । माम् । त्वाम् । प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः धर्मसंमूढचेताः अहं ते शिष्यः त्वां पृच्छामि यत् निश्चितं श्रेयः स्यात् तत् ब्रूहि त्वां प्रपन्नं मां शाधि ॥ ७ ॥

चित्त की दीनता तथा कुलक्षय होने वाले दोष से डूबे हुए स्वभाव से युक्त और धर्म के सम्बन्ध में मूढ चित्त वाला (होकर) मैं आप से पूछता हूं, जो मेरे लिये मङ्गलकारी हो, वही मुझ से निश्चय से कहें, मैं आप का शिष्य हूं तुम्हारी शरण लेने वाले मुझे आप शिक्षा दें ॥ ७ ॥

My nature affected by the taint of compassion, my mind unsettled about (my) duty, I ask thee ! Tell me what is assuredly good (for me) ! I am thy disciple! O, instruct me, I seek thy aid. 7

न । हि । प्रपश्यामि । मम । अपनुद्यात् । यत् । शोकम् । उच्छोषणम् । इन्द्रियाणाम् । अवाप्य । भूमौ ।

असपत्नम् । ऋद्धम् । राज्यम् । सुराणाम् । अपि । च । आधिपत्यम् ॥ ८ ॥

हि यत् भूमौ असपत्नं ऋद्धं राज्यं च सुराणां अपि आधिपत्यं अवाप्य मम इन्द्रियाणां उच्छोषणं शोकं अपनुद्यात् (तत्) न प्रपश्यामि ॥ ८ ॥

पृथिवी पर निष्कण्टक राज्य और देवताओं के भी आधिपत्य (स्वामित्व) को प्राप्त होकर मैं ऐसा कुछ भी नहीं देखता जो कि इन्द्रियों के नाश करने वाले मेरे शोक को दूर कर दे ॥ ८ ॥

I do not see (that) which would dispel that grief of mine blasting my very senses, even if I obtain a prosperous kingdom on earth without a foe or the very sovereignty of the gods! 8

संजयः । उवाच । संजय बोला *Sanjaya continued:—*

एवम् । उक्त्वा । हृषीकेशम् । गुडाकेशः । परंतपः न । योत्स्ये । इति । गोविन्दम् । उक्त्वा । तूष्णीम् । बभूव । ह ॥ ९ ॥

परंतपः गुडाकेशः हृषीकेशं एवं उक्त्वा ह न योत्स्ये इति गोविन्दं उक्त्वा तूष्णीं बभूव ॥ ९ ॥

शत्रु जीतने वाले और आलस रहित अर्जुन श्रीकृष्ण जी से इस प्रकार कह कर (मैं नहीं लड़ूंगा) इतनी बात गोविन्द जी से कह कर चुप हो गया ॥ ९ ॥

Having said this unto Hrishikesha, that chastiser of foes Gudákesha—(once more) addressed Govinda, saying, I will not fight and then remained silent. 9.

तम् । उवाच । हृषीकेशः । प्रहसन् । इव । भारत ।

सेनयोः । उभयोः । मध्ये । विषीदन्तम् । इदम् । वचः ॥ १० ॥

(हे) भारत उभयोः सेनयोः मध्ये विषीदन्तं तं प्रहसन् इव हृषीकेशः इदंवचः उवाच ॥ १० ॥

हे भारत श्रीकृष्ण जी ने दोनों सेनाओं के मध्य में (खड़े) दुःखित अर्जुन से हंसते हुए यह बात कही ॥ १० ॥

Unto him overcome by despondency, Hrishikesha, in the midst of two armies, said laughingly as it were. 10

श्री भगवान् उवाच–श्री भगवान जी बोले ।

अशोच्यान् । अन्वशोचः । त्वम् । प्रज्ञावादान् । च । भाषसे । गतासून् । अगतासून् । च । न । अनशोचन्ति । पण्डिताः ॥ ११ ॥

त्वं अशोच्यान् अन्वशोचः च प्रज्ञावादान् भाषसे पण्डिताः गतासून् च अगतासून् न अनुशोचन्ति ॥ ११ ॥

अशोचनीय जनों के निमित्त तुम शोक कर रहे हो और बुद्धिमानों की (तरह) वार्तालाप करते हो (परन्तु) ज्ञानी लोग मृत वा जीवितों के अर्थ शोक नहीं करते ॥ ११ ।

The holy one said. Thou mournest those that deserve not to be mourned. Thou speakest also the words of the wise. Those, however, that are wise grieve neither for the dead nor for the living. 11

न । तु । एव । अहम् । जातु । न । आसम् । न । त्वम् । न । इमे । जनाधिपाः । न । च । एव । न । भविष्यामः । सर्वे । वयम् । अतः । परम् ॥ १२ ॥

अहं तु न एव जातु न आसं त्वं न इमे न जनाधिपाः (आसन्) वयं सर्वे अतः परं न भविष्यामः एव न च ॥ १२ ॥

ऐसा नहीं, कि मैं (इस शरीर के धारण करने से पहिले) कभी नहीं था, तुम भी नहीं थे, ये राजा लोग भी नहीं थे, और ऐसा नहीं है कि हम सब इस के अनन्तर (अर्थात् इन शरीरों के नष्ट होने के पीछे) नहीं रहेंगे ॥ १२ ॥

It is not that I or you or those rulers of men did not exist or that all of us shall not hereafter be. 12

देहिनः । अस्मिन् । यथा । देहे । कौमारम् । यौवनम् । जरा । तथा । देहान्तरप्राप्तिः । धीरः । तत्र । न । मुह्यति ॥ १३ ॥

यथा अस्मिन् देहे देहिनः कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिः तत्र धीरः न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहधारी के इसी शरीर में जैसे कौमार, यौवन, और बुढ़ापा है वैसे ही दूसरे देह की प्राप्ति होती है उस में धीर पुरुष मोहित नहीं होता ॥ १३ ॥

Of an embodied being, as childhood, youth, and decrepitude are in this body, so is the attainment of another body. The wise man is never deluded in this. 13

मात्रास्पर्शाः । तु । कौन्तेय । शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनः । अनित्याः । तान् । तितिक्षस्व । भारत ॥ १४ ॥

(हे)कौन्तेय मात्रास्पर्शाः तु शीतोष्णसुखदुःखदाः

अनित्याः आगमापायिनः (हे) भारत तान् तितिक्षस्व
॥ १४ ॥

हे कुन्ती पुत्र ! इन्द्रियों की वृत्ति और उनसे इन्द्रिय सम्बन्धी विषयों का संयोग ही शीत उष्ण आदि सुख दुःखों का कारण है यह सब आगमापायी (उत्पत्ति और नाश वाले हैं) सो अनित्य हैं हेभारत उन सब को (तुम) सह लो ॥ १४ ॥

The contacts of the senses with their objects producing heat and cold, pleasure and pain, are not permanent, having a beginning and an end. Do thou, O Bhárata, endure them. 14

यम् । हि । न । व्यथयन्ति । एते । पुरुषम् । पुरुषर्षभ । समदुःखसुखम् । धीरम् । सः । अमृतत्वाय । कल्पते॥१५

(हे) पुरुषर्षभ समदुःखसुखं यं धीरं पुरुषं एते हि न व्यथयन्ति सः अमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

हे पुरुषश्रेष्ठ ! सुख दुःख में समान भाव रखने वाले जिस पुरुष को ये सब व्यथा नहीं देते, वह मोक्ष का अधिकारी होता है ॥ १५ ॥

For the man whom these afflict not, O bull among men, who is the same in pain and pleasure and who is firm in mind is fit for emancipation. 15

न । असतः । विद्यते । भावः । न । अभावः । विद्यते । सतः । उभयोः । अपि । दृष्टः । अन्तः । तु । अनयोः । तत्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

असतः भावः न विद्यते सतः अभावः न विद्यते तत्वदर्शिभिः तु अनयोः उभयोः अपि अन्तः दृष्टः॥१६

असत् वस्तु का भाव नहीं है, सत् वस्तु का अभाव नहीं है, तत्व दर्शियों ने इन दोनों का पार देखा है ॥ १६ ॥

There is no existence of the unreal ; of the real there is no extinction. The truth of these two is seen by the seers of the real, 16

अविनाशि । तु । तत् । विद्धि । येन । सर्वम् । इदम् । ततम् । विनाशम् । अव्ययस्य । अस्य । न । कश्चित् । कर्तुम् । अर्हति ॥ १७ ॥

येन इदं सर्वं ततं तत् तु अविनाशि विद्धि अव्ययस्य अस्य विनाशं कर्तुं कश्चित् न अर्हति ॥ १७ ॥

जिस से यह सब व्यापा हुआ है उस को अविनाशी समझ कोई भी इस अव्यय का नाश नहीं कर सकता है । १७॥

Know that to be immortal by which all this is pervaded. No one can cause the destruction of that which is imperishable. 17

अन्तवन्तः । इमे । देहाः । नित्यस्य । उक्ताः । शरीरिणः । अविनाशिनः । अप्रमेयस्य । तस्मात् । युद्धस्व । भारत ॥ १८ ॥

अविनाशिनः अप्रमेयस्य नित्यस्य शरीरिणः इमे देहाः अन्तवन्तः उक्ताः तस्मात् (हे) भारत युद्धस्व ॥ १८ ॥

(हे) भारत नित्य, अविनाशि, और अनन्त आत्मा के ये देह अनित्य हैं इस लिये हे भारत ! तुम युद्ध करो ॥ १८ ॥

It hath been said that those bodies of the embodied which is enternal, indestructible and infinite, have an end. Do therefore, fight O Bhárata. I8

यः । एनम् । वेत्ति । हन्तारम् । यः । च । एनम् मन्यते । हतम् । उभौ । तौ । न । विजानीतः । न । अयम् । हन्ति । न । हन्यते ॥ १९ ॥

यः एनं हन्तारं वेत्ति च यः एनं हतं मन्यते तौ उभौ न विजानीतः अयं न हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

जो मनुष्य इसे मारने वाला समझता है और जो इसे मरा जानता है वे दोनों नहीं जानते हैं (क्योंकि) यह आत्मा न मरता है और न मारा जाता है ॥ १९ ॥

He who thinks it to be the slayer and he who thinks it to be the slain, both of them know nothing; because, it neither slays nor is slain. 19

न । जायते । म्रियते । वा । कदाचित् । न । अयम् । भूत्वा । भविता । वा । न । भूयः । अजः । नित्यः । शाश्वतः । अयम् । पुराणः । न । हन्यते । हन्यमाने । शरीरे ॥ २० ॥

अयं कदाचित् जायते वा म्रियते न अयं अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः न भूत्वा वा भूयः भविता न शरीरे हन्यमाने न हन्यते ॥ २० ॥

यह कभी उत्पन्न नहीं होता है न कभी मरता है और उत्पत्ति के अनन्तर की स्थिति (भी) प्राप्त नहीं करता है। यह उत्पत्ति रहित, विनाश रहित, सदा एक रस और ह्रास वृद्धि रहित है। शरीर के मरने से यह (आत्मा) नहीं मरता है ॥ २० ॥

It is never born, nor doth it ever die; nor, having existed, will it exist no more. Unborn, unchangeable, enternal, and ancient, it is not slain upon the body being slain. 20

वेद । अविनाशिनम् । नित्यम् । यः । एनम् । अजम् । अव्ययम् । कथम् । सः । पुरुषः । पार्थ । कं । घातयति । हन्ति । कम् ॥ २१ ॥

यः एनं अजं अव्ययं नित्यं अविनाशिनं वेद (हे) पार्थ सः पुरुषः कथं कं घातयति कं हन्ति ॥ २१ ॥

हे पार्थ ! जो मनुष्य इस उत्पत्ति विनाश रहित अविकारी आत्मा को अविनाशी जानता है वह क्योंकर किसे मारता है (और) किसे बध कराता है ॥ २१ ॥

That man who knoweth it to be indestructible, unchangeable, without decay how and whom can he slay or cause to be slain. 21

वासांसि । जीर्णानि । यथा । विहाय । नवानि । गृह्णाति । नरः । अपराणि । तथा । शरीराणि । विहाय । जीर्णानि । अन्यानि । संयाति । नवानि । देही ॥ २२ ॥

यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति ॥ २२ ॥

जैसे मनुष्य पुराने कपड़ों को त्याग कर दूसरा नया वस्त्र पहिनता है, वैसे ही आत्मा पुराने शरीर को त्याग कर दूसरा नवीन शरीर धारण करता है ॥ २२ ॥

As a man, casting off robes that are worn out putteth on others that are new, so the embodied soul, casting off bodies that are worn out, entereth other bodies that are new. 22

न । एनम् । छिदन्ति । शस्त्राणि । न । एनम् ।

दहति । पावकः । न । च । एनम् । क्लेदयन्ति । आपः न । शोषयति । मारुतः ॥ २३ ॥

शस्त्राणि एनं न छिन्दन्ति पावकः एनं न दहति आपः एनं न क्लेदयन्ति च मारुतः न शोषयति ॥२३॥

इस आत्मा को शस्त्र काट नहीं सकते हैं, अग्नि जला नहीं सकती है, पानी गलाता नहीं है, और वायु सुखा नहीं सकती है ॥ २३ ॥

Weapons do not cleave it, fire does not consume it ; the waters do not drench it, nor doth the wind waste it. 23

अच्छेद्यः । अयम् । अदाह्यः । अयम् । अक्लेद्यः । अशोष्यः । एव । च । नित्यः । सर्वगतः । स्थाणुः । अचलः । अयम् । सनातनः ॥ २४ ॥

अयं अच्छेद्यः अयं अदाह्यः एव च अक्लेद्यः अशोष्यः अयं नित्यः सर्वगतः स्थाणुः अचलः सनातनः (अस्ति)२४ ॥

यह (आत्मा) न काटने न जलाने न गलाने और न सुखाने योग्य है, यह नित्य सर्वव्यापी, अचल और विकार रहित तथा सनातन है ॥ २४ ॥

It is incapable of being cut, burnt, drenched, or dried up. It is unchangeable, all-pervading, stable, firm and enternal. 24.

अव्यक्तः । अयम् । अचिन्त्यः । अयम् । अविकार्यः । अयम् । उच्यते । तस्मात् । एवम् । विदित्वा । एवम् । न । अनुशोचितम् । अर्हसि ॥ २५ ॥

अयं अव्यक्तः अयं अचिन्त्यः अयं अविकार्यः उच्यते तस्मात् एनं एवं विदित्वा अनु शोचितुं न अर्हसि ॥ २५ ॥

यह चक्षु आदि इन्द्रियों का विषय नहीं है, यह चिन्तना से नहीं जाना जाता, कर्मेन्द्रियों के भी अगोचर कहा जाता है इस लिये इसे ऐसा जानकर तुमें शोक नहीं करना चाहिये ॥ २५ ॥

It is said to be imperceivable, inconceivable, and unchangeable. Therefore, knowing it to be such, it behoveth thee not to mourn. 25

अथ । च । एनम् । नित्यजातम् । नित्यम् । वा । मन्यसे । मृतम् । तथापि । त्वम् । महाबाहो । न । एनम् । शोचितुम् । अर्हसि ॥

अथ च एनं नित्यजातं वा नित्यं मृतं मन्यसे तथापि (हे) महाबाहो त्वं एनं शोचितुं न अर्हसि ॥२६॥

हे महाभुज ! यदि तुम इसको सदा मरने वाला और सदा उत्पन्न होने वाला मानते हो, तो भी तुम इसके लिए शोक करने के योग्य नहीं हो ॥ २६ ॥

Then again even if thou regardest it as constantly born and constantly dead, it behoveth thee not yet, O mighty armed one, to mourn thus. 26

जातस्य । हि । ध्रुवः । मृत्युः । ध्रुवम् । जन्म । मृतस्य । च । तस्मात् । अपरिहार्ये । अर्थे । न । त्वम् । शोचितुम् । अर्हसि ॥ ७२ ॥

हि जातस्य मृत्युः ध्रुवः च मृतस्य जन्म ध्रुवं तस्मात् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि ॥ २७ ॥

क्योंकि जो जन्मा है उसकी मृत्यु अटल है, और जो मरा है उसका जन्म अवश्य होगा, इस लिये अवश्य होने वाले विषय के लिये तुम्हें शोक करना अयोग्य है ॥ २७ ॥

For of one that is born, death is certain; and of one that is dead birth is certain. Therefore, it behoveth thee not to mourn in a matter that is unavoidable. 27

अव्यक्तादीनि । भूतानि । व्यक्तमध्यानि । भारत । अव्यक्तनिधनानि । एव । तत्र । का । परिदेवना ॥२७॥

(हे) भारत भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानि एव तत्र परिदेवना का अपितु न अपि ॥ २८ ॥

हे भारत ! ये सब प्राणी आदि में प्रकाशित नहीं थे अन्त में भी प्रकाशित न रहेंगे, केवल मध्य में प्रकाशित होते हैं, उनके लिए दुःख ही क्या करना है ॥ २८ ॥

All beings were unmanifest. Only during an interval, O Bhárata, are they manifest; and then again, when death comes, they become unmanifest! What grief then is there in this. 28

आश्चर्यवत् । पश्यति । कश्चित् । एनम् । आश्चर्यवत् । वदति । तथा । एव । च । अन्यः । आश्चर्यवत् । च । एनम् । अन्यः । शृणोति । श्रुत्वा । अपि । एनम् । वेद । न । च । एव । कश्चित् ॥ २९ ॥

कश्चित् एनं आश्चर्यवत् पश्यति च तथा एव अन्यः आश्चर्यवत् वदति च एनं अन्यः आश्चर्यवत्

शृणोति च कश्चित् एनं एव श्रुत्वा अपि न वेद ॥२६॥

इस (आत्मा) को कोई आश्चर्यवत् देखता है, ऐसे ही दूसरा आश्चर्यवत् कहता है, और कोई इसे आश्चर्यवत् सुनता है, और कोई सुनकर भी इसे नहीं जानता है ॥ २६ ॥

One looks upon it as a marvel; another speaks of it as a marvel; and another hears of it as a marvel. Yet even after having heard of it, no one apprehends it truly. 29

देही । नित्यम् । अवध्यः । अयम् । देहे । सर्वस्य । भारत । तस्मात् । सर्वाणि । भूतानि । न । त्वम् । शोचितुम् । अर्हसि ॥ ३० ॥

(हे) भारत सर्वस्य देहे अयं देही नित्यं अवध्यः तस्मात् त्वं सर्वाणि भूतानि शोचितुं न अर्हसि ॥ ३०

हे भारत ! सब देह धारियों के शरीर में यह आत्मा सदा अवध्य है, इस कारण से सब प्राणियों के लिये तुम शोक करने के योग्य नहीं हो ॥ ३० ॥

The embodied soul, O Bhárata is ever indestructible in every one's body. Therefore it behoveth thee not to grieve for all creatures. 30

स्वधर्मम् । अपि । च । अवेक्ष्य । न । विकम्पितुम् । अर्हसि । धर्म्यात् । हि । युद्धात् । श्रेयः । अन्यत् । क्षत्रियस्य । न । विद्यते ॥ ३१ ॥

स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य विकम्पितुं न अर्हसि हि क्षत्रियस्य धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः न विद्यते ॥३१॥

अपने धर्म को देखकर भी तुम कांपने योग्य नहीं हो, क्योंकि

धर्म से युद्ध करने के सिवाय क्षत्रियों का कल्याण करने वाला और कोई कर्म नहीं है ॥ ३१ ॥

Casting thy eyes on the duties of thy order, it behoveth thee not to waver, for there is nothing else that is better for a Kshatriya than a battle fought fairly. 31

यदृच्छया । च । उपपन्नम् । स्वर्गद्वारम् । अपावृतम् । सुखिनः । क्षत्रियाः । पार्थ । लभन्ते । युद्धम् । ईदृशम् ॥ ३२ ॥

(हे)पार्थ यदृच्छया उपपन्नं च अपावृतं स्वर्गद्वारं ईदृशं युद्धं सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते ॥३२॥

(हे) पार्थ ! अनायासप्राप्त, स्वर्ग के खुले द्वार जैसे युद्ध को सुखी क्षत्रिय लोग ही प्राप्त करते हैं ॥ ३२ ॥

Arrived of itself and an open gate to heaven, happy are those Kshatriyas O Pártha, that obtain such a fight. 32

अथ । चेत् । त्वम् । इमम् । धर्म्यम् । संग्रामम् । न । करिष्यसि । ततः । स्वधर्मम् । कीर्तिम् । च । हित्वा । पापम् । अवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मम् च कीर्तिम् हित्वा पापं अवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

यदि धर्म वाले इस युद्ध को तुम न करोगे, तो अपने धर्म और यश का नाश करके पाप के भागी बनोगे ॥ ३३ ॥

But if thou dost not fight such a just battle, thou shalt then incur sin by abandoning the duties of thy order and thy fame. 33

अकीर्तिम् । च । अपि । भूतानि । कथयिष्यन्ति । ते । अव्ययाम् । संभावितस्य । च । अकीर्तिः । मरणात् । अतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

च भूतानि ते अव्ययां अकीर्तिं अपि कथयिष्यन्ति च अकीर्तिः संभावितस्य मरणात् अतिरिच्यते ॥ ३४॥

और लोग तुम्हारी अक्षय अकीर्ति (निन्दा) उड़ावेंगे, मानी जन की अकीर्ति मृत्यु से भी अधिक है ॥ ३४ ॥

People will then proclaim thy eternal infamy, and to one that is held in respect, infamy is greater than death itself. 34

भयात् । रणात् । उपरतम् । मंस्यन्ते । त्वाम् । महारथाः । येषाम् । च । त्वम् । बहुमतः । भूत्वा । यास्यसि । लाघवम् ॥ ३५ ॥

येषां च त्वं बहुमतः भूत्वा लाघवं यास्यसि महारथाः त्वां भयात् रणात् उपरतं मंस्यन्ते ॥ ३५ ॥

(कर्ण आदि) महारथी लोग समझेंगे कि अर्जुन डर कर युद्ध को छोड़ बैठा, जो तुमको श्रेष्ठ समझते थे, उनके सामने छोटे बनोगे ॥ ३५ ॥

All great car-warriors will regard thee as abstaining from battle from fear, and thou wilt be thought lightly by those that had esteemed thee highly. 35

अवाच्यवादान् । च । बहून् । वदिष्यन्ति । तव । अहिताः । निन्दन्तः । तव । सामर्थ्यम् । ततः । दुःखतरम् । नु । किम् ॥ ३६ ॥

तव अहिताः तव सामर्थ्यं निन्दन्तः बहून् अवाच्यवादान् च वदिष्यन्ति ततः दुःखतरं किं नु ॥ ३६॥

तुम्हारे शत्रु अनेक प्रकार के निन्दनीय वचन कहेंगे और तुम्हारे बल की निन्दा करेंगे तब इस से अधिक दुःखकारक और क्या होगा ॥ ३६ ॥

Thy enemies, slandering thy prowess, will say many words which should not be said. What can be more painful than that. 36

हतः। वा। प्राप्स्यसि। स्वर्गम्। जित्वा। वा। भोक्ष्यसे। महीम्। तस्मात्। उत्तिष्ठ। कौन्तेय। युद्धाय। कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

(हे) कौन्तेय हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे तस्मात् युद्धाय कृतनिश्चयः (त्वम्) उत्तिष्ठ ॥ ३७ ॥

हे कुन्तीनन्दन! यदि मारे जाओगे तो स्वर्ग पाओगे, और जो जीतोगे, तो पृथिवी को भोगोगे, इस कारण से तुम युद्ध का निश्चय करके खड़े हो जाओ ॥ ३७ ॥

Slain, thou wilt reach heaven; or victorious, thou wilt enjoy the earth. Therefore stand up, O son of Kunti, resolved for battle. 37

सुखदुःखे। समे। कृत्वा। लाभालाभौ। जयाजयौ। ततः। युद्धाय। युज्यस्व। न। एवम्। पापम्। अवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततः युद्धाय युज्यस्व एवं पापं न अवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

सुख, दुःख, लाभ, हानि, जीत और हार को समान समझ कर युद्ध करने का उद्योग करो, इस प्रकार करने से तुम को पाप नहीं लगेगा ॥ ३८ ॥

Regarding as equal pleasure and pain, gain and loss, victory and defeat, do battle for battle's sake and thus sin will not be thine. 38

एषा । ते । अभिहिता । सांख्ये । बुद्धिः । योगे । तु । इमाम् । शृणु । बुद्ध्या । युक्तः । यया । पार्थ । कर्मबन्धम् । प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥

(हे) पार्थ एषा बुद्धिः ते सांख्ये अभिहिता तु इमां योगे शृणु यया बुद्ध्या युक्तः कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

हे पार्थ ! तुम से सांख्य (अर्थात् आत्मतत्व) पर यह ज्ञान वर्णन किया है। अब कर्म्मयोग पर सुनो, जिस बुद्धि से युक्त होकर तुम कर्म्म के बन्धन को काट सकोगे ॥ ३९ ॥

This teaching that hath been communicated to thee is in the Sánkhya Shástra. Hear it now in the Yoga. Possessed of that teaching, thou O Partha, wilt cast away the bonds of action. 39

न । इह । अभिक्रमनाशः । अस्ति । प्रत्यवायः । न । विद्यते । स्वल्पम् । अपि । अस्य । धर्मस्य । त्रायते । महतः । भयात् ॥ ४० ॥

इह अभिक्रमनाशः न अस्ति प्रत्यवायः न विद्यते अस्य धर्मस्य स्वल्पं अपि महतः भयात् त्रायते ॥ ४० ॥

(जिस योग को मैं तुम से वर्णन करता हूं) उस का करना कभी निष्फल नहीं होता यदि वह ठीक रीति से न भी किया जाए तो भी

कोई पाप नहीं है, इस धर्म का थोड़ा सा भाग भी बड़े भारी भय से रक्षा करता है ॥ ४० ॥

In this there is no loss of even the first attempt. There are no disappointments. Even a little of this piety (Dharma) delivers from great fear. 40

व्यवसायात्मिका । बुद्धिः । एका । इह । कुरुनंदन । बहुशाखाः । हि । अनन्ताः । च । बुद्धयः । अव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥

(हे) कुरुनन्दन व्यवसायात्मिका बुद्धिः इह एका अव्यवसायिनां बुद्धयः अनन्ताः च बहुशाखाः हि ॥ ४१ ॥

हे कुरुनन्दन! धर्म्म में निश्चय रखने की एक ही बुद्धि है, और कामना वालों की बुद्धियें अनन्त तथा अनेक शाखा युक्त हैं ॥ ४१ ॥

Here O son of Kuru, there is only one state of mind, consisting of firm devotion. The minds of those, that are unfirmly devoted are many-branched and attached to endless pursuits. 41

याम् । इमाम् । पुष्पिताम् । वाचम् । प्रवदन्ति । अविपश्चितः । वेदवादरताः । पार्थ । न । अन्यत् । अस्ति । इति । वादिनः ॥ ४२ ॥ कामात्मानः । स्वर्गपराः । जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलाम् । भोगैश्वर्यगतिम् । प्रति ॥ ४३ ॥

(हे) पार्थ वेदवादरताः अन्यत् न अस्ति इति वादिनः कामात्मानः स्वर्गपराः अविपश्चितः यां पुष्पितां जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां इमां वाचं प्रवदन्ति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

हे पार्थ ! वेदों के अर्थवाद से सन्तुष्ट "इस के सिवाय पाने योग्य ईश्वर तत्त्व और कुछ नहीं है" ऐसा विश्वास रखने वाले, कामना से चित्त को भरे हुए और स्वर्ग की लालसा वाले जो मूर्ख लोग जन्म कर्म देने वाली, भोग और ऐश्वर्य्य पाने के साधन भूत बहुत क्रिया युक्त जिस पुष्पित वाणी को कहते हैं ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

This flowery talk which they that are ignorant, they that delight in the words of the Vedas, they, O Pârtha, that say that there is nothing else, they whose minds are attached to worldly pleasures, they that regard heaven as the highest object of acquisition, utter—which promises birth as fruit of action and which concerns itself with multifarious rites of specific characters for the attainment of pleasures and power. 42—43

भोगैश्वर्यप्रसक्तानाम् । तया । अपहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका । बुद्धिः । समाधौ । न विधीयते॥४४॥

तया अपहृतचेतसां भोगैश्वर्यप्रसक्तानां समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिः न विधीयते ॥ ४४ ॥

उस (उक्त पुष्पित वाक्य) से मन खोने वाले तथा भोग और ऐश्वर्य में लगे हुओं की परमार्थ तत्त्वज्ञान की बुद्धि समाधि (अर्थात् योग) में स्थिर नहीं होती है ॥ ४४ ॥

Their hearts being deluded by that (flowery talk), the minds of those men who are attached to pleasure and power cannot be directed to contemplation regarding it as the sole means of emancipation. 44

त्रैगुण्यविषयाः । वेदाः । निस्त्रैगुण्यः । भव । अर्जुन । निर्द्वन्द्वः । नित्यसत्त्वस्थः । निर्योगक्षेमः । आत्मवान्॥४५ ॥

(हे) अर्जुन वेदाः त्रैगुण्यविषयाः निर्द्वन्द्वः नित्य-सत्वस्थः निर्योगक्षेमः आत्मवान् निस्त्रैगुण्यः भव॥४५

हे अर्जुन ! वेद कर्मफल के साधक हैं, इस लिये तुम कामनाओं से रहित होओ, सुख दुःख आदि भावों से रहित होओ, सदा सत्त्व में स्थित रहो, जो वस्तु प्राप्त हुई उस की रक्षा और जो प्राप्त नहीं हुई उस की प्राप्ति से आत्मवान् (अप्रमत्त) होओ ॥ ४५ ॥

The Vedas are concerned with three qualities. Be thou O Arjuna, free from them, uneffected by pairs of contraries ever adhering to patience, without anxiety for new acquisitions or protection of those already acquired, and self-possessed. 45

यावान् । अर्थः । उदपाने । सर्वतः । संप्लुतोदके । तावान् । सर्वेषु । वेदेषु । ब्राह्मणस्य । विजानतः ॥४६॥

सर्वतः संप्लुतोदके उदपाने यावान् अर्थः ब्राह्मणस्य विजानतः सर्वेषु वेदेषु तावान् ॥ ४६ ॥

जोउदपान (अर्थात् कूआ तालाब आदि छोटे जलाशयों) से प्रयोजन होता है बहुत विस्तृत जलाशय से भी उतना प्रयोजन सिद्ध होता है, काम्य कर्म्मों के फल की आशा रखने वालों का वेदों से जितना प्रयोजन है इसी प्रकार कर्मफलत्यागी ब्राह्मण का भी सब वेदों में उतना प्रयोजन है ॥ ४६ ॥

Whatever object is served by a tank or well, may be served by a vast sheet of water extending all around. So whatever object may be served by all the Vedas, may all be had qy a Brahman possessing knowledge. 46

कर्म्मणि । एव । अधिकारः । ते । मा । फलेषु । कदाचन । मा । कर्मफलहेतुः । भूः । मा । ते । संगः । अस्त । अकर्मणि ॥ ४७ ॥

ते कर्म्मणि एव अधिकारः फलेषु मा, कर्मफल-
हेतुः कदाचन मा भूः ते अकर्मणि संगः मा अस्तु॥४७॥

कर्म में ही तुम्हारा अधिकार है, तुम कर्मफल के हेतु(फलार्थी) मत हो, कर्म के न करने की तुम्हारी प्रवृत्ति न हो (अर्थात् कर्म के करने में ही तत्पर रहो) ॥ ४७ ॥

Thy business is with work only, but not with the fruit. So let not the fruit be thy motive for work, nor let thy inclination be for inaction. 47

योगस्थः । कुरु । कर्माणि । संगं । त्यक्त्वा । धनं-
जय । सिद्ध्यसिद्ध्योः । समः । भूत्वा । समत्वम् । योगः ।
उच्यते ॥ ४८ ॥

(हे) धनंजय सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा संगं त्य-
क्त्वा योगस्थः (सन्) कर्माणि कुरु समत्वं योगः उ-
च्यते ॥ ४८ ॥

हे धनंजय! कर्तृत्व की बुद्धि त्याग कर सिद्धि और असिद्धि में तुल्य भाव युक्त होकर और योग में स्थित होकर कर्म किया करो, समता ही को योग कहते हैं ॥ ४८ ॥

Dwelling in devotion, perform action, casting off attachment, O Dhananjaya, and being the same in success and failure. This equanimity is called yoga. 48

दूरेण । हि । अवरम् । कर्म । बुद्धियोगात् । धनं-
जय । बुद्धौ । शरणम् । अन्विच्छ । कृपणाः । फलहे-
तवः ॥ ४९ ॥

(हे) धनंजय बुद्धियोगात् कर्म हि दूरेण अवरं बुद्धौ

शरणं अन्विच्छ कृपणाः (पुरुषाः) फलहेतवः (भवन्ति) ॥ ४९ ॥

हे धनंजय ! व्यवसायात्मिका बुद्धि से ज्ञात कर्मयोग से दूसरे कर्म बहुत बुरे हैं, इस कारण से ज्ञान का आश्रय कर फलकामी मनुष्य कृपण होते हैं ॥ ४९ ॥

Action is far lower to devotion. O Dhananjaya seek refuge in devotion, miserable are they who work for the sake of fruit. 49

बुद्धियुक्तः । जहाति । इह । उभे । सुकृतदुष्कृते । तस्मात् । योगाय । युज्यस्व । योगः । कर्मसु । कौशलम् ॥ ५० ॥

बुद्धियुक्तः इह सुकृतदुष्कृते उभे जहाति तस्मात् युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

व्यवसायात्मिका बुद्धि युक्त मनुष्य इस लोक में सुकृत और दुष्कृत इन दोनों को त्याग देता है, सो तुम योग में स्थित हो जाओ, कर्म में कुशलता ही योग है ॥ ५० ॥

He who has devotion throws off both good and evil actions in this, therefore cleave thyself to yoga. (Devotion) yoga is only cleverness in deeds. 50

कर्मजम् । बुद्धियुक्ताः । हि । फलम् । त्यक्त्वा । मनीषिणः । जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः । पदम् । गच्छन्ति । अनामयम् ॥ ५१ ॥

बुद्धियुक्ताः मनीषिणः कर्मजं फलं त्यक्त्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः हि अनामयं पदं गच्छन्ति ॥ ५१ ॥

बुद्धि युक्त पण्डितगण कर्म से उपजने वाले फल को निश्चय से

त्याग कर और जन्म के बन्धन से मुक्त होकर सब उपद्रवों से रहित मोक्ष पद को प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

The wise, united to devotion cast off the fruit which action yeilds, and freed from the obligation of birth go to that place where there is always happiness. 51

यदा । ते । मोहकलिलम् । बुद्धिः । व्यतितरिष्यति । तदा । गन्ता । असि । निर्वेदम् । श्रोतव्यस्य । श्रुतस्य । च ॥ ५२ ॥

यदा ते बुद्धिः मोहकलिलं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य निर्वेदं गन्ता असि ॥ ५२ ॥

जब तुम्हारी बुद्धि मोह रूप अविद्या से दूर हो जायगी तब तुम सुनने योग्य और सुने हुए के वैराग्य को प्राप्त होगे ॥ ५२ ॥

When thy mind shall pass beyond the filth of delusion then shalt thou attain to an indifference as regards the hearable and the heard. 52

श्रुतिविप्रतिपन्ना । ते । यदा । स्थास्यति । निश्चला । समाधौ । अचला । बुद्धिः । तदा । योगम् । अवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

यदा ते बुद्धिः श्रुतिविप्रतिपन्ना निश्चला समाधौ अचला स्थास्यति तदा योगं अवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

जब तुम्हारी बुद्धि श्रुति में विशेष आसक्त, निश्चल, और समाधि में अचल ठहरेगी, तब तुम योग को प्राप्त होगे ॥ ५३ ॥

When thy mind, distracted by what thou hast heard, will be firmly and immovably fixed on contemplation, then wilt thou attain to devotion. 53

अर्जुन । उवाच । अर्जुन ने कहा । *Arjuna said.*

स्थितप्रज्ञस्य । का । भाषा । समाधिस्थस्य । केशव । स्थितधीः । किम् । प्रभाषेत । किम् । आसीत । व्रजेत । किम् ॥ ५४ ॥

(हे) केशव स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य का भाषा स्थितधीः किम् प्रभाषेत किम् आसीत किम् व्रजेत॥५४।

हे केशव ! योग में स्थित स्थितप्रज्ञ (अर्थात् स्थिर बुद्धि जन) का क्या लक्षण है? स्थितधी (अर्थात् स्थिरबुद्धि जन) क्या कहे, कैसा रहे, कैसा चले ॥ ५४ ॥

What O Keshava, are the marks of one whose mind is able on contemplation. How dose one of steady-knowledge stpeak how sit and how move. 54

श्रीभगवान्उवाच। श्रीभगवाननेकहा *The blessed Lord said.*

प्रजहाति । यदा । कामान् । सर्वान् । पार्थ । मनोगतान् । आत्मनि । एव । आत्मना । तुष्टः । स्थितप्रज्ञः । तदा । उच्यते ॥ ५५ ॥

(हे) पार्थ यदा आत्मना आत्मनि एव तुष्टः मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते ॥ ५५ ॥

हे पार्थ ! परमानन्द रूप आत्मा में स्वयं प्रसन्न होकर जब (योगी) मन की सारी कामना त्याग देता है तब वह स्थितप्रज्ञ कहलाता है ॥ ५५ ॥

When one casts away all the desires of the heart and is pleased in the self with self, then is he said to be of stable mind. 55

दुःखेषु । अनुद्विग्नमनाः । सुखेषु । विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः । स्थितधीः । मुनिः । उच्यते ॥५६॥

दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीत-रागभयक्रोधः मुनिः स्थितधीः उच्यते ॥ ५६ ॥

दुःख में न घबराने वाले, सुख की लालसा न रखने वाले, अनुराग, भय और क्रोध से रहित मुनि को स्थितधी कहते हैं ॥ ५६ ॥

He whose mind is not agitated amid calamities, whose desire for pleasure is gone, who is freed from attachment, fear and anger, is said to be a Muni of stable mind. 56

यः । सर्वत्र । अनभिस्नेहः । तत् । तत् । प्राप्य ।
शुभाशुभम् । न । अभिनन्दति । न । द्वेष्टि । तदा ।
स्थितप्रज्ञः । तदा । उच्यते ॥ ५७ ॥

यः सर्वत्र अनभिस्नेहः तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य न अभिनन्दति न द्वेष्टि तदा स्थितप्रज्ञः उच्यते ॥५७॥

जो सब विषयों में स्नेह से रहित है और उस उस शुभ तथा अशुभ को पाने से न आनन्द न खेद मानता है वही स्थिरबुद्धि कहलाता है ॥ ५७ ॥

He who is without affection on every side and who feeleth no exultation and no aversion on attaining diverse objects that are agreeable and disagreeable, is said to be of steady mind. 57

यदा । संहरते । च । अयम् । कूर्मः । अङ्गानि ।
इव । सर्वशः । इन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थेभ्यः । तस्य । प्रज्ञा ।
प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

यदा च अयं कूर्मः सर्वशः अङ्गानि इव इन्द्रिया-र्थेभ्यः इन्द्रियाणि संहरते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५८॥

कूर्म के अङ्गों की तरह (अर्थात् कूर्म जैसे अपने अङ्गों को बाहर से शरीर के भीतर समेट लेता है वैसे ही) जब वह इन्द्रियों के विषयों से इन्द्रियों को खींच लेता है तब उस की प्रज्ञा स्थित होती है ॥५८॥

When one withdraws his senses from the objects of senses as the tortoise its limbs from all sides, even his is steadiness of mind. 58

विषयाः । विनिवर्तन्ते । निराहारस्य । देहिनः । रसवर्ज्जम् । रसः । अपि । अस्य । परम् । दृष्ट्वा । नि-वर्त्तते ॥ ५९ ॥

निराहारस्य देहिनः रसवर्ज्जं विषयाः विनिव-र्तन्ते अस्य रसः परं अपि दृष्ट्वा निवर्त्तते ॥ ५९ ॥

इन्द्रियों के द्वारा विषय ग्रहण न करने वाले पुरुष के विषया-नुभव निवृत्त होते हैं परन्तु विषयानुराग निवृत्त नहीं होता । किन्तु परमात्मा को देख कर इस की अभिलाषा निवृत्त हो जाती है ॥ ५९ ॥

Objects of senses fall back from an abstinent person, but not the passion. Even the passion turneth away from one who hath beheld the Supreme. 59.

यततः । हि । अपि । कौन्तेय । पुरुषस्य । विप-श्चितः । इन्द्रियाणि । प्रमाथीनि । हरन्ति । प्रसभम् । मनः ॥ ६० ॥

(हे) कौन्तेय विपश्चितः पुरुषस्य यततः अपि हि प्रमाथीनि इन्द्रियाणि प्रसभं मनः हरन्ति ॥ ६० ॥

हे कुन्तीनन्दन ! क्योंकि प्रमाथी (अर्थात् मन हि डोलने वाले) इन्द्रियगण मोक्ष का यत्न करने वाले विद्वान पुरुष के मन को भी बल से हर लेता है ॥ ६० ॥

O son of Kunti, the agitating senses impetuously draw away the mind of even a wise man striving hard to keep himself aloof from them. 60

तानि । सर्वाणि । संयम्य । युक्तः । आसीत । मत्परः । वशे । हि । यस्य । इन्द्रियाणि । तस्य । प्रज्ञा।प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

युक्तः तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि संयम्य मत्परः आसीत यस्य इन्द्रियाणि वशे तस्य हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

जोगी (जन) उन सब इन्द्रियों को रोक कर मत्परायण रहे, क्योंकि जिस के वश में इन्द्रिय हो जाते हैं उस की प्रज्ञा स्थिर होती है ॥ ६१ ॥

Restraining them all, one should stay in contemplation making me his sole refuge ! for his is steadiness of mind whose senses are mastered. 61

ध्यायतः । विषयान् । पुंसः । सङ्गः । तेषु । उपजायते । सङ्गात् । संजायते कामः । कामात् । क्रोधः । अभिजायते ॥ ६२ ॥

विषयान् ध्यायतः पुंसः तेषु सङ्गः उपजायते सङ्गात् कामः संजायते कामात् क्रोधः अभिजायते ॥ ६२ ॥

• विषयों का ध्यान करने वाले पुरुष की आसक्ति उन में उत्पन्न होती है, आसक्ति से काम और काम से क्रोध उत्पन्न होता है ॥ ६२ ।

Thinking of the objects of sense, a person's attachment is begotten towards them, from attachment ariseth desire, from desire springeth anger. 62

क्रोधात् । भवति । संमोहः । संमोहात् । स्मृति-विभ्रमः । स्मृतिभ्रंशात् । बुद्धिनाशः । बुद्धिनाशात् । प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोधात् संमोहः भवति संमोहात् स्मृतिविभ्रमः । (भवति) स्मृतिभ्रंशात् । बुद्धिनाशः (भवति)बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

क्रोध से संमोह होता है (अर्थात् हित अहित का विचार दूर होता है) संमोह से स्मृति भ्रम, (सदुपदेशों की भूल) स्मृति भ्रम से बुद्धि नाश और बुद्धिनाश से सर्व नाश होता है (अर्थात् पुरुष एक बार ही पतित होता है ॥ ६३ ॥

From wrath ariseth delusion, from delusion loss of memory, from loss of memory the destruction of understanding, from destruction of understanding, he perishes. 63

रागद्वेषवियुक्तैः । तु । विषयान् । इन्द्रियैः । चरन् आत्मवश्यैः । विधेयात्मा । प्रसादम् । अधि-गच्छति ॥ ६४ ॥

विधेयात्मा रागद्वेषवियुक्तैः तु आत्मवश्यैः इन्द्रियैः विषयान् चरन् प्रसादं अधिगच्छति ॥ ६४ ॥

अनुराग और द्वेषसे रहित अपने वश में आए इन्द्रियों से विषयों का भोग कर के चित्त को वश में लाया हुआ जन शान्ति को प्राप्त होता है ॥ ६४ ॥

But the self-restrained person, enjoying sense-objects with senses freed from attraction and aversion and under his own control, goeth to peace of mind. 64

प्रसादे । सर्वदुःखानाम् । हानिः । अस्य । उप-जायते । प्रसन्नचेतसः । हि । आशु । बुद्धिः । पर्यव-तिष्ठते ॥ ६५ ॥

प्रसादे अस्य सर्वदुःखानां हानिः उपजायते हि प्रसन्नचेतसः बुद्धिः आशु पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

चित्त की प्रसन्नता के होने पर इस के सब दुःखों का नाश हो जाता है, प्रसन्न चित्त पुरुष की बुद्धि शीघ्र ही प्रतिष्ठित होती है ॥ ६५ ॥

On peace being obtained the extinction of all his miseries taketh (seat) place, for of him whose heart is peaceful the mind becometh stable. 65

न । अस्ति । बुद्धिः । अयुक्तस्य । न । च । अयुक्तस्य भावना । च । अभावयतः । शान्तिः । अशान्तस्य । कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अयुक्तस्य बुद्धिः न अस्ति च अयुक्तस्य भावना न च अभावयतः शान्तिः न अशान्तस्य सुखं कुतः (अस्ति) ॥ ६६ ॥

इन्द्रियों को वश में न लाए जन को बुद्धि नहीं है, अवश इन्द्रिय वाले का ध्यान भी नहीं हो सकता (अर्थात् आत्मज्ञान में मन जम नहीं सकता) आत्मध्यान रहित पुरुष की शान्ति नहीं होती, और शान्ति रहित पुरुष को किस प्रकार सुख हो सकता है ॥ ६६ ॥

He who is not self-restrained hath no Budhi He who is not self-restrained hath no Concentration. He who hath no concentration hath no peace And for the unpeaceful how can there be happiness. 66

इन्द्रियाणाम् । हि । चरताम् । यत् । मनः । अनुविधीयते । तत् । अस्य । हरति । प्रज्ञाम् । वायुः । नावम् । इव । अम्भसि ॥ ६७ ॥

हि यत् मनः चरतां इन्द्रियाणां अनुविधीयते तत् अस्य प्रज्ञां वायुः अम्भसि नावं इव हरति ॥ ६७ ॥

क्योंकि जैसे वायु नाव को जल में डुबो देती है वैसे मन विषय में विचरने वाले अवशीभूत इन्द्रियों में से जिस के अनुकूल चलता है वही इस की प्रज्ञा को हर लेता है ॥ ६७ ॥

For the heart that follows in the wake of the roving senses destroyeth his understanding, just as the wind destroys a boat in the water. 67

तस्मात् । यस्य । महाबाहो । निगृहीतानि । सर्वशः । इन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थेभ्यः । तस्य । प्रज्ञा । प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

तस्मात् (हे) ! महाबाहो यस्य इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेभ्यः सर्वशः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता (वर्तते) ॥

हे महाभुज ! जिस के इन्द्रियगण इन्द्रियों के विषयों से सब प्रकार से निगृहीत हुए हैं उसकी प्रज्ञा प्रतिष्ठित हुई है (अर्थात् उसे ही ब्रह्मज्ञान प्राप्त होता है) ॥ ६८ ॥

Therefore, O mighty armed, his is the steadiness of mind whose senses are all completely restrained (on all sides) from their objects of sense. 68

या । निशा । सर्वभूतानाम् । तस्याम् । जागर्ति । संयमी । यस्याम् । जाग्रति । भूतानि । सा । निशा । पश्यतः । मुने ॥ ६९ ॥

सर्वभूतानां या निशा तस्यां संयमी जागर्ति यस्याम् भूतानि जाग्रति पश्यतःमुने सा निशा (विद्यते)॥ ६९ ।

सब भूतों को जो रात्रि होती है उस में संयमी (अर्थात् इन्द्रियों के रोकने वाला) जन जागता रहता है और जिस में सब भूत जागते रहते हैं वह आत्मतत्वदर्शी मुनि के लिए रात्रि होती है ॥ ६९ ॥

When it is night for all creatures for the restrained man is the time of waking, and when other beings are awake that is night for a muni. 69.

अपूर्यमाणम् । अचलप्रतिष्ठम् । समुद्रम् । आपः । प्रविशन्ति । यद्वत् । तद्वत् । कामाः । यम् । प्रविशन्ति सर्वे ।सः । शांति । आप्नोति । न । काम । कामी ॥७०

यद्वत् अपूर्यमाणम् अचलप्रतिष्ठं समुद्रं आपः प्रविशन्ति तद्वत् सर्वे कामाः यं प्रविशन्ति सः शान्तिं आप्नोति काम कामी न (आप्नोति) ॥७०॥

जिस प्रकार समुद्र में जो परिपूर्ण हो कर भी चञ्चल नहीं होता जल प्रवेश करता है वैसे ही जिस में सब कामना प्रवेश करती हैं वही शान्ति को प्राप्त होता है परन्तु भोग की कामना करने वाला जन मोक्ष को नहीं प्राप्त होता ॥ ७० ॥

He attains to peace into whom all desires enter as waters

enter the ocean which (though) filled (yet) remains unaltered; but not he who desires objects. 70.

विहाय । कामान् । यः सर्वान् । पुमान् । चरति । निःस्पृहः । निर्ममः । निरहंकारः । सः । शान्तिम् । अधिगच्छति ॥ ७१ ॥

यः पुमान् सर्वान् कामान् विहाय निःस्पृहः चरति सः निर्ममः निरहंकारःशान्तिंअधिगच्छति ॥ ७१

जो पुरुष सर्व कामनाओं को त्याग कर स्पृहा रहित अहंकार वर्जित तथा भोग साधना के अनुराग से रहित हो कर घूमता है वह जन शान्ति को पाता है ॥ ७१ ॥

That man who moveth about leaving all desires, who is free from yearning and has no affection and no pride, goes to peace. 71

एषा । ब्राह्मी । स्थितिः । पार्थ न । एताम् । प्राप्य । विमुह्यति । स्थित्वा । अस्याम् । अंतकाले । अपि । ब्रह्मनिर्वाणम् । ऋच्छति ॥ ७२ ॥

(हे) पार्थ एषा ब्राह्मी स्थितिः (वर्तते) एनां प्राप्य न विमुह्यति अस्यां अन्तकाले अपि स्थित्वा ब्रह्म-निर्वाणं ऋच्छति ॥ ७२ ॥

हे पार्थ ! ब्रह्मज्ञान की निष्टा ऐसी है इस को पा कर पुरुष मुर्झाता नहीं है (अर्थात् संसार के मोह से कातर नहीं होता) मृत्यु काल में भी इस में स्थित हो कर लय हो जाता है ॥७२

This O son of Prithá—is the Brahman-state, obtaining it, none is deluded, establishing in it on the death time one attains absorption into the Supreme Self. 72

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

अर्जुनः । उवाच । अर्जुन बोला । Arjuna said

ज्यायसी । चेत् । कर्मणः । ते । मता । बुद्धिः । जनार्दन । तत् । किम् । कर्मणि । घोरे । माम् । नियोजयसि । केशव ॥ १ ॥

(हे) जनार्दन चेत् कर्मणः बुद्धिः ते ज्यायसी मता तत् (हे) केशव घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि ॥१॥

हे जनार्दन ! हे केशव ! यदि तुम्हारा मत ऐसा ही है, कि कर्म से बुद्धियोग श्रेष्ठ है, तो क्यों मुझे घोर कर्म में नियुक्त करते हो ॥१॥

O Janárdana, if devotion is regarded by thee as superior to work why then, O Keshava, dost thou engage me in such dreadful action. 1

व्यामिश्रेण । एव । वाक्येन । बुद्धिम् । मोहयसि । इव । मे । तत् । एकम् । वद । निश्चित्य । येन । श्रेयः । अहम् । आप्नुयाम् ॥ २ ॥

व्यामिश्रेण एव वाक्येन मे बुद्धिं मोहयसि इव येन अहं श्रेयः आप्नुयां तत् एकं निश्चित्य वद ॥ २ ॥

मिश्र वाक्य से (अर्थात् कभी कर्म की प्रशंसा और कभी ज्ञान की प्रशंसा सुनाकर) मेरी बुद्धि को मानो मोहित कर रहे हो, ऐसी एक (बात) निश्चिय से कहो जिस से मेरा हित हो ॥ २

By equivocal words thou seemest to confound my undesstanding, therefore, tell (me) one thing definitely by which I may attain to what is good. 2

श्री भगवान् उवाच श्री भगवान् बोले

The Blessed Lord said :—

लोके । अस्मिन् । द्विविधा । निष्ठा । पुरा । प्रोक्ता । मया । अनघ । ज्ञानयोगेन । सांख्यानाम् । कर्मयोगेन । योगिनाम् ॥ ३ ॥

(हे) अनघ अस्मिन् लोके पुरा मया द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता सांख्यानां ज्ञानयोगेन योगिनां कर्मयोगेन ॥ ३ ॥

हे पाप से रहित ! इस लोक में दो प्रकार की निष्ठा (रहने की बात) मैं पहिले कह चुका हूं (उन में एक ज्ञान निष्ठा वा ज्ञान योग और दूसरा कर्म निष्ठा वा कर्म योग है) ज्ञान योग से सांख्यों की (अर्थात् विवेक ज्ञान रखने वाले कामना त्यागी परमहंसकी) और कर्म योग से योगियों की (अर्थात् कर्म के अधिकारी चित्त शुद्धि की कामना रखने वालों की) निष्ठा (है) ॥ ३ ॥

It has already been said by me, O sinless one, that there are, in this world, two kinds of devotion; that of the Sánkhyas through Knowledge and that of the yogins through Work. 3

न । कर्मणाम् । अनारम्भात् । नैष्कर्म्यम् । पुरुषः । अश्नुते । न । च । सन्यसनात् । एव । सिद्धिम् । समधिगच्छति ॥ ४ ॥

पुरुषः कर्म्मणां अनारम्भात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते च सन्यसनात् एव सिद्धिं न समधिगच्छति ॥ ४ ॥

(क्योंकि) पुरुष कर्मों के अनुष्ठान किये बिना ज्ञान लाभ नहीं

कर सकता है, (चित्त शुद्धिके बिना) केवल सन्यास से ही सिद्धि प्राप्त नहीं होती है ॥ ४ ॥

A man does not attain freedom from work from the non-performance of work. Nor does he attain final emancipation from renunciation only. 4

न । हि । कश्चित् । क्षणम् । अपि । जातु । तिष्ठति । अकर्मकृत् । कार्यते । हि । अवशः । कर्म । सर्वैः । प्रकृतिजैः । गुणैः ॥ ५ ॥

जातु क्षणं अपि अकर्मकृत् कश्चित् हि न तिष्ठति । हि सर्वैः प्रकृतिजैः गुणैः अवशः कर्म कार्यते॥ ५ ॥

किसी दशा में क्षणमात्र भी पुरुष कर्म किये बिना नहीं रह सकता है राग द्वेष आदि स्वाभाविक गुण सब को ही अवश करके कर्म कराते हैं ॥ ५ ॥

No one can abide even for a moment without working, for all persons, constrained by the tendencies of disposition, perform work. 5

कर्मेन्द्रियाणि । संयम्य । यः । आस्ते । मनसा । स्मरन् । इन्द्रियार्थान् । विमूढात्मा । मिथ्याचारः । सः । उच्यते ॥ ६ ॥

यः कर्मेन्द्रियाणि संयम्य मनसा इन्द्रियार्थान् स्मरन् आस्ते सः विमूढात्मा मिथ्याचारः उच्यते ॥६॥

जो कर्म करने की इन्द्रियों को संयत करके मन ही मन (अर्थात् मनसे) इन्द्रियों के विषयों का स्मरण करता है, वह मूढात्मा कपटी कहा जाता है ॥ ६ ॥

That man of deluded soul who, curbing the organs of sense, lives mentally cherishing the objects of sense, is said to be a dissembler. 6

यः । तु । इन्द्रियाणि । मनसा । नियम्य । आरभते अर्जुन । कर्मेन्द्रियैः । कर्मयोगम् । असक्तः । सः । विशिष्यते ॥ ७ ॥

(हे) अर्जुन यः तु मनसा कर्मेन्द्रियाणि नियम्य असक्तः (विषयेषु) कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगं आरभते सः विशिष्यते ॥ ७ ॥

जो मन से इन्द्रियों को संयत करके कर्म की इन्द्रियों से कर्म योग का अनुष्ठान करता है हे अर्जुन ! वही (विषयो में) असक्त श्रेष्ठ कहा जाता है ॥ ७ ॥

He, however O Arjun, who restraining senses by his mind, engages in devotion of work with the organs of work, and is free from attachment, is distinguished. 7

नियतम् । कुरु । कर्म । त्वम् । कर्म । ज्यायः । हि अकर्मणः । शरीरयात्रा । अपि । च । ते । न । प्रसिध्येत् अकर्मणः ॥ ८ ॥

त्वं नियतं कर्म कुरु हि अकर्मणः कर्म ज्यायः च अकर्मणः ते शरीरयात्रा अपि न प्रसिध्येत् ॥ ८ ॥

(इसलिए) तुम अवश्य (कर्तव्य) कर्म करो, क्योंकि कर्म के न करने से कर्म का करना ही अच्छा है म अकर्मों से रहित होने से तुम्हारी शरीरयात्रा भी न होगी ॥ ८ ॥

(Therefore) do thou always perform right action for action is better than inaction. Even the support of thy body can not be accomplished without works. 8

यज्ञार्थात् । कर्मणः । अन्यत्र । लोकः । अयम् ।

कर्मबन्धनः। तदर्थम्। कर्म। कौन्तेय। मुक्तसङ्गः। समाचर॥ ९॥

यज्ञार्थात् कर्मणः अन्यत्र अयंलोकः कर्मबन्धनः हे कौन्तेय मुक्तसङ्गः तदर्थं कर्म समाचर॥ ९॥

यज्ञार्थ कर्म के बिना दूसरा कर्म करने से यह लोक कर्म बद्ध होता है अतः हे कुन्तीनन्दन ! निष्काम होकर कर्म का अनुष्ठान करो॥ ९॥

This world is fettered by all work other than that which is for sacrifice. O son of Kuntí, perform work for the sake of that, freed from attachment. 9

सहयज्ञाः। प्रजाः। सृष्ट्वा। पुरा। उवाच। प्रजापतिः। अनेन। प्रसविष्यध्वम्। एषः। वः। अस्तु। इष्टकामधुक्॥ १०॥

प्रजापतिः पुरा सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा उवाच अनेन प्रसविष्यध्वं एषः वः इष्टकामधुक् अस्तु। १०

पूर्व काल में प्रजापति ने यज्ञ (अर्थात् नित्य और नैमित्तिक क्रियाओं) के साथ साथ प्रजा को रचकर कहा था (हे मनुष्यों) इस से तुम बढ़ते रहो, यह (क्रिया) तुम्हारी इष्ट सिद्ध की देने वाली हो॥ १०॥

The Lord of creation, in old times, creating men and sacrifice together, said, multiply by means of this. Let this be to you the dispenser of all objects cherished by you. 10

देवान्। भावयत। अनेन। ते। देवाः। भावयन्तु। वः। परस्परम्। भावयन्तः। श्रेयः। परम्। अवाप्स्यथ॥ ११॥

अनेन देवान् भावयत ते देवाः वः भावयन्तु परस्परं भावयन्तः परं श्रेयः अवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इस से (तुम) देवों का संवर्द्धन करो वे देव गण भी तुम्हे वर्धित करेंगे, इस प्रकार एक दूसरे का संवर्द्धन करते हुए परम कल्याण को प्राप्त होंगे ॥ ११ ॥

Rear the gods with this, and let the gods rear you Rearing each other, you will attain that which is beneficial. 11

इष्टान् । भोगान् । हि । वः । देवाः । दास्यन्ते । यज्ञभाविताः । तैः । दत्तान् । अप्रदाय । एभ्यः । यः । भुङ्क्ते । स्तेनः । एव । सः ॥ १२ ॥

हि यज्ञभाविताः देवाः वः इष्टान् भोगान् दास्यन्ते यः तैः दत्तान् (भोगान्) एभ्यः अप्रदाय भुङ्क्ते सः स्तेनः एव ॥ १२ ॥

क्योंकि देवता लोग यज्ञ से सन्तुष्ट होकर तुम को वांछित फल देंगे, उन की दी हुई वस्तु बिना उन को अर्पण किये जो भोगता है, वह चोर है ॥ १२ ॥

Reared by sacrifices the gods will bestow on you thes pleasures you desire. He who enjoys (himself) without giving them what they have given, is assuredly a thief. 12.

यज्ञशिष्टाशिनः । सन्तः । मुच्यन्ते । सर्वकिल्विषैः भुञ्जते । ते । त । अघम् । पापाः । ये । पचन्ति । आत्मकारणात् ॥ १३ ॥

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तः सर्वकिल्बिषैः मुच्यन्ते ये
आत्मकारणात् पचन्ति ते पापाः तु अघं भुञ्जते।१३।

यज्ञ को बची हुई वस्तु खाने वाले साधु लोग सब पापों से छूटते हैं, (परन्तु) जो अपने ही वास्ते भोजन बनाते हैं, वे पापी पाप को ही खाते हैं ॥ १३ ॥

The good who eat the remnants of sacrifices are freed from all sins Those unrighteous ones incur sin who dress food for their own sake. 13

अन्नात् । भवन्ति । भूतानि । पर्जन्यात् । अन्न-
सम्भवः । यज्ञात् । भवति । पर्जन्यः । यज्ञः । कर्म-
समुद्भवः ॥ १४ ॥

भूतानि अन्नात् भवन्ति अन्नसम्भवः पर्जन्यात्
(भवति) पर्जन्यः यज्ञात् भवति यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४

सम्पूर्ण भूत प्राणी) अन्न से उत्पन्न होते हैं, वर्षा से अन्न उत्पन्न होता है, वर्षा यज्ञ से होती है और यज्ञ कर्म से उत्पन्न होता है ॥ १४ ॥

From food all creatures come forth; from rain is the production of food ; rain is produced from sacrifice ; and sacrifice is the outcome of work. 14

कर्म । ब्रह्मोद्भवम् । विद्धि । ब्रह्म । अक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात् । सर्वगतम् । ब्रह्म । नित्यम् । यज्ञे । प्रति-
ष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म ब्रह्मोद्भवम् विद्धि ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं (विद्धि)
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म यज्ञे नित्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

कर्म को वेद से उत्पन्न हुआ जानो वेद परमब्रह्म से उत्पन्न

हुए हैं इस लिए सर्वव्यापक परमात्मा ही सदा यज्ञ में प्रतिष्ठित है ॥ १५ ॥

Understand that work proceeds from the Vedas; the Vedas have proceeded from Him who has no decay. Therefore, the All-pervading Supreme Being is installed in sacrifice. 15

एवम् । प्रवर्त्तितम् । चक्रं । न । अनुवर्त्तयति । इह । यः । अघायुः । इन्द्रियारामः । मोघम् । पार्थ । सः । जीवति ॥ १६ ॥

(हे) पार्थ यः इह एवं प्रवर्त्तितं चक्रं न अनुवर्त्तयति सः इन्द्रियारामः अघायुः मोघं जीवति ॥ १६ ॥

इस प्रकार से चलते हुए (कर्म के) चक्र को जो अनुवर्त्त न नहीं करता है, हे पार्थ ! वह इन्द्रियों के विषय में फंसा हुआ पाप जीवन इस जगत् में वृथा जीता है ॥ १६ ॥

He who does not conform to the wheel that is thus revolving, that man of sinful life delighting in his senses, lives in vain, O Pártha. 16

यः । तु । आत्मरतिः । एव । स्यात् । आत्मतृप्तः च । मानवः । आत्मनि । एव । च । संतुष्टः । तस्य कार्यम् । न । विद्यते ॥ १७ ॥

यः तु मानवः आत्मरतिः एव च आत्मतृप्तः स्यात् च आत्मनि एव सन्तुष्टः तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

जो मनुष्य आत्मा में ही प्रसन्न रहता है आत्मा में ही रमण करता है और आत्मा में ही सन्तुष्ट रहता है उस को कुछ कर्तव्य नहीं है ॥ १७ ॥

The man, however, that is attached to self only, that is contented with self, and that is pleased in his self, has no action. 17

न। एव। तस्य। कृतार्थेन। अर्थः। न। अकृतेन। इह। कश्चन। न। च। अस्य। सर्वभूतेषु। कश्चित्। अर्थव्यपाश्रयः॥ १८॥

इह तस्य कृतेन न एव कश्चन अर्थः अकृतेन (अपि) न कश्चन अर्थः च अस्य सर्वभूतेषु कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः न॥ १८॥

इस लोक में कृत कर्म से उस को पुण्य नहीं होता है न करने के हेतु पाप भी नहीं होता है और सब भूतों में कोई भी मोक्ष के लिये उस का आश्रय नहीं है (अर्थात् उसे किसी की शरण नहीं लेनी पड़ती है)॥ १८॥

He has no concern whatever with action nor with any omission here. Nor, amongst all creatures, is there any upon whom his interest depends. 18

तस्मात्। असक्तः। सततम्। कार्यम्। कर्म। समाचर। असक्तः। हि। आचरन्। कर्म। परम्। आप्नोति। पूरुषः॥ १९॥

तस्मात् असक्तः कार्यं कर्म सततं समाचर हि असक्तः कर्म आचरन् पूरुषः परं आप्नोति॥ १९॥

इस लिए तुम फल के अनुराग से रहित हो कर सदा अवश्य कर्त्तव्य कर्म का अनुष्ठान करो, क्योंकि अनुराग से रहित हो कर कर्म को करता हुआ मनुष्य मोक्ष को प्राप्त होता है॥ १९॥

Therefore, always do work that should be done, without attachments. The man who does action without attachment attains to the Supreme. 19

कर्मणा । एव । हि । संसिद्धिम् । आस्थिताः । जनकादयः । लोकसंग्रहम् । एव । अपि । संपश्यन् । कर्तुम् । अर्हसि ॥ २० ॥

हि जनकादयः कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः लोकसंग्रहं एव अपि संपश्यन् (त्वम्) कर्तुं अर्हसि २०

जनकादि (महात्माओं) ने कर्म से पूर्ण ज्ञान प्राप्त किया है लोगों को स्वधर्म में सन्नद्ध करने की ओर दृष्टि रख कर (तुम्हें) कर्म करना चाहिये ॥ २० ॥

By work alone, Janaka and others, attained the accomplishment of their objects. Having regard also to the observance by men of their duties, it behoves thee to work. 20

यत् । यत् । आचरति । श्रेष्ठः । तत् । तत् । एव । इतरः । जनः । सः । यत् । प्रमाणम् । कुरुते । लोकः । तत् । अनुवर्तते ॥ २१ ॥

श्रेष्ठः यत् यत् आचरति इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति) सः यत् प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्त्तते ॥ २१ ॥

क्योंकि श्रेष्ठजन जो २ करता है अन्य भी वह २ कर्म करता है। वह जो प्रमाण करता है, लोक भी उसी का अनुसरण करता है ॥२१॥

Whatever one that is great does, even that vulgar people do. Whatever he makes an authority, ordinary men follow that. 21

न । मे । पार्थ । अस्ति । कर्तव्यम् । त्रिषु । लोकेषु किंचन । न । अनवाप्तम् । अवाप्तव्यम् । वर्ते । एव । कर्मणि ॥ २२ ॥

(हे)पार्थ त्रिषु लोकेषु मे किंचन कर्तव्यं न अस्ति च अनवाप्तं अवाप्तव्यं न कर्मणि एव वर्ते ॥ २२ ॥

हे पार्थ ! तीनलोकों में मुझे कुछ भी कर्तव्य नहीं है मुझे कोई भी अप्राप्त वस्तु प्राप्त करने के योग्य - नहीं है (तो भी) मैं कर्म में प्रवृत्त हूं ॥ २२ ॥

There is nothing whatever for me, O Pártha, to do in the three worlds, nothing to acquire which has not been acquired ; still I engage in action. 22

यदि । हि । अहम् । न । वर्तेयम् । जातु । कर्मणि । अतन्द्रितः । मम । वर्त्म । अनुवर्तन्ते । मनुष्याः । पार्थ । सर्वशः ॥ २३ ॥

(हे) पार्थ ! यदि जातु अतन्द्रितः अहं कर्मणि न वर्तेयं हि सर्वशः मनुष्याः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते ॥२३॥

हे पार्थ ! यदि कभी भी आलस से रहित हो कर कर्म का अनुष्टान न करूं तो सब मनुष्य मेरे ही मार्ग का (सब प्रकार से) अनुसरण करेंगे ॥ २३ ॥

For if at any time I should not, without sloth, engage in action, men would follow my path, O Pártha, on all sides. 23.

उत्सीदेयुः । इमे । लोकाः । न । कुर्याम् । कर्म । चेत् । अहम् । संकरस्य । च । कर्ता । स्याम् । उपहन्याम् । इमाः । प्रजाः ॥ २४॥

चेत् अहं कर्म न कुर्यां इमे लोकाः उत्सीदेयुः संकरस्य कर्ता च स्यां इमाः प्रजाः उपहन्याम् ॥ २४ ॥

यदि मैं कर्म न करूं, तो ये सब लोक नष्ट हो जांए और मैं वर्ण संकर का कर्त्ता बनूं (इस प्रकार से) मैं ही इन प्रजाओं को नाश करूंगा ॥ २४ ॥

Then worlds would perish if I did not perform work, and I should cause intermixture of castes and ruin these people. 24

सक्ताः। कर्मणि। अविद्वांसः। यथा। कुर्वन्ति। भारत। कुर्यात्। विद्वान्। तथा। असक्तः। चिकीर्षुः। लोकसंग्रहम्॥ २५॥

(हे) भारत यथा अविद्वांसः कर्मणि सक्ताः कुर्वन्ति तथा असक्तः विद्वान् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः कुर्यात्॥ २५ ॥

हे भारत जिस प्रकार से अज्ञ लोक कर्म मे आसक्त हो कर कर्म का अनुष्ठान करते हैं, उसी प्रकार विज्ञ लोक कर्म में आसक्त न हो कर भी लोगों को स्वधर्म में सन्नद्ध रखने की इच्छा युक्त होकर कर्म करें॥ २५ ॥

As they, that are ignorant, work, O Bhárata, being attached to work, so should a wise man work without being attached, desiring to make men observant of their duties. 25

न। बुद्धिभेदम्। जनयेत्। अज्ञानाम्। कर्मसंगिनाम्। जोषयेत्। सर्वकर्माणि। विद्वान्। युक्तः। समाचरन्॥ २६॥

विद्वान् युक्तः समाचरन् कर्मसंगिनां अज्ञानां

सर्वकर्माणि जोषयेत् बुद्धिभेदं न जनयेत् ॥ २६ ॥

विवेकी कर्मासक्त के बुद्धि भेद को मत उत्पन्न करे पण्डित जन ध्यान के साथ सब कर्मों को करता हुआ अज्ञों को कर्म में नियुक्त करे ॥ २६ ॥

A wise man should not cause confusion of understanding among ignorant persons who are attached to work; he should, acting with devotion, engage them to all (kinds of) work. 26

प्रकृतेः । क्रियमाणानि । गुणैः । कर्माणि । सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा । कर्ता । अहम् । इति । मन्यते । २७

सर्वशः कर्माणि प्रकृतेः गुणैः क्रियमाणानि अहंकारविमूढात्मा अहं कर्ता इति मन्यते ॥ २७ ॥

सब कर्म प्रकृति के गुणों से (अर्थात् बुद्धि इन्द्रिय आदि से) निर्वाहित होते हैं (परन्तु) अहंकार से मूढात्मा बना हुआ जन मैं करने वाला हूं ऐसा मानता है ॥ २७ ॥

All work is, in every way, done by the qualities of nature. He, however, whose mind is deluded by egoism, regards himself as the actor. 27

तत्ववित् । तु । महाबाहो । गुणकर्मबिभागयोः । गुणाः । गुणेषु । वर्तन्तते । इति । मत्वा । न । सज्जते ॥ २७ ॥

(हे) महाबाहो तु गुणकर्मविभागयोः तत्त्ववित् गुणाः गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते ॥ २८ ॥

परन्तु हे महाभुज ! गुण से आत्मा का और कर्म से आत्मा का विभाग इन दोनों के तत्वों को जानने वाला इन्द्रिय गण ही विषयों

में प्रवृत्त हो रहे हैं (मैं नहीं) ऐसा समझ कर आसक्त नहीं होता है ॥ २८ ॥

But he, O mighty armed one, who knows the truth about the divisions of the energies and (their) functions is not attached to work, considering that it is his senses alone that engage in their objects. 28

प्रकृतेः । गुणसंमूढाः । सज्जन्ते । गुणकर्मसु । तान् । अकृत्स्नविदः । मन्दान् । कृत्स्नवित् । न । विचालयेत् ॥ २९ ॥

प्रकृतेः गुणसंमूढाः गुणकर्मसु सज्जन्ते तान् अकृत्स्नविदः मन्दान् कृत्स्नवित् न विचालयेत् । २९

प्रकृति के गुणों से मोहित हो कर जो लोग गुण कर्म में आसक्त होते हैं। सर्वज्ञजन उन अज्ञ तथा मन्द बुद्धि वालों को (उस कार्य से) न हटावे ॥ २९ ॥

They that are deluded by the qualities of nature, become attached to the works done by the qualities. A person of perfect knowledge should not bewilder those men of imperfect knowledge. 29

मयि । सर्वाणि । कर्माणि । संन्यस्य । अध्यात्मचेतसा । निराशीः । निर्ममः । भूत्वा । युध्यस्व । विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अध्यात्मचेतसा मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निराशीः निर्ममः भूत्वा विगतज्वरः युध्यस्व ॥ ३० ॥

अध्यात्मचित्त से सब कर्म को मुझ में समर्पण कर के निष्काम और (कर्म से) अनुराग रहित हो के शोक त्याग पूर्वक युद्ध करो ॥ ३० ॥

Resigning all works to me with mind directed to the Self, engage in battle, without desire, without affection, and with thy fever dispelled. 30

ये । मे । मतम् । इदम् । नित्यम् । अनुतिष्ठन्ति । मानवाः । श्रद्धावन्तः । अनसूयन्तः । मुच्यन्ते । ते । अपि । कर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये मानवाः इदं मे मतं नित्यं अनुतिष्ठन्ति श्रद्धावन्तः अनसूयन्तः ते अपि कर्मभिः मुच्यन्ते ।३१।

जो मनुष्य (मेरे वाक्यों में) श्रद्धा युक्त और दोष की दृष्टि से रहित होकर मेरे इस मत का अनुष्ठान करते हैं वे भी सब कर्मों से मुक्त होते हैं ॥ ३१ ॥

Those men that always follow this opinion of mine with faith and without cavil, attain to final emancipation even by work. 31

ये । तु । एतत् । अभ्यसूयन्तः । न । अनुतिष्ठन्ति । मे । मतम् । सर्वज्ञानविमूढान् । तान् । विद्धि । नष्टान् । अचेतसः ॥ ३२ ॥

ये तु एतत् मे मतं अभ्यसूयन्तः न अनुतिष्ठन्ति सर्वज्ञानविमूढान् तान् अचेतसः नष्टान् विद्धि ॥ ३२ ॥

परन्तु जो लोग दोष मात्र देखने वाले हो कर मेरे इस मत का अनुष्ठान नहीं करते हैं उन अविवेकियों को मूढ बुद्धि और नष्ट जानो ॥ ३२ ॥

But they who cavil at and do not follow this opinion of mine, know, those, bereft of all knowledge and without discrimination, as ruined. 32

सदृशम् । चेष्टते । स्वस्याः । प्रकृतेः । ज्ञानवान् । अपि । प्रकृतिम् । यान्ति । भूतानि । निग्रहः । किम् । करिष्यति ॥ ३३ ॥

ज्ञानवान् अपि स्वस्याः प्रकृतेः सदृशं चेष्टते भूतानि प्रकृतिं यान्ति निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

ज्ञान भी अपनी प्रकृति के अनुकूल कर्म करता है प्राणी स्वभाव का अनुसरण करते हैं तो निग्रह क्या करेगा ॥ ३३ ॥

Even a wise man acts according to his own nature, all living creatures follow nature. What then would restraint avail. 33

इन्द्रियस्य । इन्द्रियस्य । अर्थे । रागद्वेषौ । व्यवस्थितौ । तयोः । न । वशम् । आगच्छेत् । तौ । हि । अस्य । परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोः वशं न आगच्छेत् हि तौ अस्य परिपन्थिनौ (स्तः) ॥ ३४ ॥

प्रत्येक इन्द्रिय के विषय में अनुराग और विद्वेष स्थित हैं (अर्थात् अनुकूल में अनुराग और प्रतिकूल में विद्वेष) उन दोनों के वश में न आए क्योंकि वे दोनों इस के शत्रु हैं ॥ ३४ ॥

The senses have, as regards the objects of the senses, either affection or aversion fixed. One should not submit to these, for they are obstacles in one's way. 34

श्रेयान् । स्वधर्मः । विगुणः । परधर्मात् । स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मे । निधनम् । श्रेयः । परधर्मः । भयावहः ॥ ॥३५॥

रजोगुणसमुद्भवः एषः कामः महाशनः महापाप्मा एषः क्रोधः इह एनं वैरिणं विद्धि ॥ ३७ ॥

रजोगुण से उत्पन्न होने वाली (वाला) यह कामना और क्रोध है जो कि बड़ा पापी और अति विषय सेवन रूप अहार करने वाला है, इस लोक में इसे शत्रु जानो ॥ ३७ ॥

It is desire, it is wrath, born of the attribute of passion; it is all devouring, it is very sinful. Know this to be the foe in this world. 37

धूमेन । आव्रियते । वह्निः । यथा । आदर्शः । मलेन च । यथा । उल्बेन । आवृतः । गर्भः । तथा । तेन । इदम् । आवृतम् ॥ ३८ ॥

यथा वह्निः धूमेन आव्रियते च आदर्शः मलेन आव्रियते यथा गर्भः उल्वेन आवृतः तथा इदं तेन आवृतम् ॥ ३८ ॥

जैसे अग्नि धूएं से, दर्पण मैल से, गर्भ जरायु से आच्छादित होता है, वैसे ही यह (आत्मज्ञान) उस (कामना) से घिरा हुआ है ॥ ३८ ॥

As fire is enveloped by smoke, a mirror by dust, the fœtus by the womb, so is this enveloped by desire. 38

आवृतम् । ज्ञानम् । एतेन । ज्ञानिनः । नित्यवैरिणा । कामरूपेण । कौन्तेय । दुःपूरेण । अनलेन । च । ॥ ३९ ॥

(हे) कौन्तेय ज्ञानिनः नित्यवैरिणा दुःपूरेण अनलेन च कामरूपेण एतेन ज्ञानं आवृतम् ॥ ३९ ॥

ज्ञानीके सदा के शत्रु इस कामनारूपी एकायक न बुझने वाली अग्नि से ज्ञान आच्छादित रहता है ॥ ३९ ॥

O son of Kunti, knowledge is enveloped by this constant foe of the wise in the form of desire which is insatiable and like a fire. 39

इन्द्रियाणि । मनः । बुद्धिः । अस्य । अधिष्ठा-नम् । उच्यते । एतैः । विमोहयति । एषः । ज्ञानम् । आवृत्य । देहिनम् ॥ ४० ॥

अस्य इन्द्रियाणी मनः बुद्धिः अधिष्टानं उच्यते एषः एतैः ज्ञानं आवृत्य देहिनं विमोहयति ॥ ४० ॥

इन्द्रिय मन और बुद्धि इस के (अर्थात् कामना के) अधिष्ठान (अर्थात् आधार) कहे जाते हैं, यह कामना इन से ज्ञान को आच्छा-दित कर के देहधारी को मोहित करती है ॥ ४० ॥

The senses, the mind, and the understanding, are said to be its abode. With these it deludes the embodied self, enveloping knowledge. 40

तस्मात् । त्वम् । इन्द्रियाणि । आदौ । नियम्य । भरतर्षभ । पाप्मानम् । प्रजहि । हि । एनम् । ज्ञानवि-ज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

(हे) भरतर्षभ तस्मात् त्वं इन्द्रियाणि आदौ नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं एनं पाप्मानं हि प्रजहि। ४१ ॥

इस लिये हे भरतकुलतिलक ! तुम पहिले इन्द्रियों को संयत कर के ज्ञान और विज्ञान के नाश करने वाली पाप रूपी इस कामना को नष्ट करो ॥ ४१ ॥

Therefore, restraining sense first, O bull of Bharata race, cast off this wicked thing, for it destroys knowledge derived from both instruction and meditation. 41

इन्द्रियाणि। पराणि। आहुः। इन्द्रियेभ्यः। परम्। मनः। मनसः। तु। परा। बुद्धिः। यः। बुद्धेः। परतः। तु। सः॥ ४२॥

इन्द्रियाणि पराणि आहुः इन्द्रियेभ्यः परं मनः तु मनसः परा बुद्धिः तु यः बुद्धेः परतः तुः सः ४२॥

इन्द्रिय श्रेष्ठ कहे जाते हैं, इन्द्रियों से मन श्रेष्ठ है, मन से बुद्धि श्रेष्ठ है, और बुद्धि से जो श्रेष्ठ है, वह वही (आत्मा) है॥ ४२॥

It has been said that the senses are superior. Superior to the senses is the mind. Superior to the mind is the understanding. But that which is superior to the understanding. is He. 42

एवम्। बुद्धेः। परम्। बुद्ध्वा। संस्तभ्य। आत्मानम्। आत्मना। जहि। शत्रुम्। महाबाहो। कामरूपम्। दुरासदम्॥ ४३॥

हे महाबाहो एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा आत्मना आत्मानं संस्तभ्य कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि॥ ४३॥

हे महाभुज! इस प्रकार बुद्धि से श्रेष्ठ (आत्मतत्त्व) को जान कर आत्मा से आत्मा को अटल बना कर कामना रूपी न रुकने वाले शत्रु को जीत लो॥ ४३।

Thus knowing that which is superior to the understanding, and restraining self by self, slay, O mighty armed one, the enemy in the form of desire which is difficult to conquer. 43

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

श्री भगवान उवाच।

The Lord said :—

इमम्। विवस्वते। योगम्। प्रोक्तवान्। अहम्। अव्ययम्। विवस्वान्। मनवे। प्राह। मनुः। इक्ष्वाकवे। अब्रवीत्॥ १॥

अहं इमं अव्ययं योगं विवस्वते प्रोक्तवान् विवस्वान् मनवे प्राह मनुः इक्ष्वाकवे अब्रवीत्॥ १॥

मैंने सूर्य से इस अक्षय योग को कहा था सूर्य ने अपने पुत्र मनु से कहा था, मनु ने (अपने पुत्र) इक्ष्वाकु से कहा था॥ १॥

This imperishable Devotion I communicated to Vivaswat, Vivaswat declared it to (his son) Manu and Manu declared it to Ikshaku. 1

एवम्। परम्पराप्राप्तम्। इमम्। राजर्षयः। विदुः। सः। कालेन। इह। महता। योगः। नष्टः। परंतप॥ २॥

(हे) परंतप एवं परम्पराप्राप्तं इमं योगं राजर्षयः विदुः सः योगः इह महता कालेन नष्टः॥ २॥

हे परन्तप इस प्रकार परम्परा से प्राप्त इस योग को राजर्षियों ने जाना था इस लोक से कालवश के कारण वह योग नष्ट हुआ है॥ २॥

Descending thus from generation to generation, the royal sages came to understand it. But O, chastiser of foes, by long time that devotion became lost to the world. 2

सः । एव । अयम् । मया । ते । अद्य । योगः । प्रोक्तः । पुरातनः । भक्तः । असि । मे । सखा । च । इति । रहस्यम् । हि । एतत् । उत्तमम् ॥ ३ ॥

सः एव अयं पुरातनः योगः मया ते अद्य प्रोक्तः हि मे भक्तः असि च इति सखा एतत् उत्तमं रहस्यम् ॥ ३ ॥

इस लिये उस प्राचीन योग को मैंने आज तुम से कहा, क्योंकि तुम मेरे मित्र और भक्त हो यह उत्तम रहस्य (गोपनीय) है ॥ ३ ॥

Even the same devotion has been declared by me to you to day because you are my devotee and friend: this is a great Secret. 3

अर्जुनः उवाच । अर्जुनबोला ।

Arjuna said :—

अपरम् । भवतः । जन्म । परम् । जन्म । विवस्वतः । कथम् । एतत् । विजानीयाम् । त्वम् । आदौ प्रोक्तवान् । इति ॥ ४ ॥

भवतः जन्म अपरं विवस्वतः जन्म परं त्वं आदौ प्रोक्तवान् इति एतत् कथं विजानीयाम् ॥ ४ ॥

आप का जन्म पीछे हुआ है और सूर्य का जन्म पहिले हुआ है इस लिये यह (मैं) कैसे जानूं कि आपने पहिले सूर्य से (यह योग) कहा था ॥ ४ ॥

Your birth is posterior, Vivaswat's birth is prior. (Therefore)How shall I know that you had first declared. 4

श्रीभगवान् उवाच । श्रीभगवान् बोले ॥

The Lord said :—

बहूनि । मे । व्यतीतानि । जन्मानि । तव । च । अर्जुन । तानि । अहम् । वेद्मि । सर्वाणि । न । त्वम् । वेत्थ । परन्तप ॥ ५ ॥

(हे) अर्जुन मे तव च बहूनि जन्मानि व्यतीतानि तानि सर्वाणि अहं वेद्मि (हे)परंतप त्वं न वेत्थ ॥५॥

हे अर्जुन ! मेरे और तुम्हारे बहुत जन्म हो चुके हैं मैं वे सब जानता हूं परन्तु हे परंतप ! तुम वे नहीं जानते हो ॥ ५ ॥

O Arjuna, many births of mine and yours have passed away. These all I understand, but you do not know, O chastiser of foes. 5

अजः । अपि । सन् । अव्ययात्मा । भूतानाम् । ईश्वरः । अपि । सन् । प्रकृतिम् । स्वाम् । अधिष्ठाय । संभवामि । आत्ममायया ॥ ६ ॥

अव्ययात्मा भूतानां अपि ईश्वरः सन् अजः अपि सन् स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय आत्ममायया संभवामि ॥ ६ ॥

जन्म रहित अविनाशी तथा प्राणियों का ईश्वर हो कर भी मैं अपनी प्रकृति में स्थित हो कर आत्म-माया के वश प्रकाशित होता हूं ॥ ६ ॥

Though (Iam) unborn and of essence that knoweth no deterioration, though (Iam) the lord of all creatures, still, relying on my own nature I take birth by my own (powers) of illusion. 6

यदा । यदा । हि । धर्मस्य । ग्लानिः । भवति । भारत । अभ्युत्थानम् । अधर्मस्य । तदा । आत्मानम् । सृजामि । अहम् ॥ ७ ॥

हे भारत ! यदा यदा हि धर्म्मस्य ग्लानिः अधर्मस्य अभ्युत्थानं भवति तदा अहं आत्मानं सृजामि ॥ ७ ॥

हे भारत ! जब जब धर्म की हानि और अधर्म की अधिकाई होती है तभी मैं जन्म लेता हूं ॥

Whensoever, O Bharata, loss of piety occureth, and the rise of impiety, on those occasions do I create myself.

परित्राणाय । साधूनाम् । विनाशाय । च । दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय । संभवामि । युगे । युगे ॥ ८ ॥

साधूनां परित्राणाय च दुष्कृतां विनाशाय धर्मसंस्थापनार्थाय युगे युगे संभवामि ॥ ८ ॥

साधुओं के उद्धार तथा दुरात्माओं के विनाश (और) धर्म की स्थापना के लिये मैं युग युग में जन्म लेता हूं ॥

For the protection of the righteous, for also the destruction of evil doers for the sake of establishing piety I am born age after age. 8

जन्म । कर्म । च । मे । दिव्यम् । एवम् । यः । वेत्ति तत्त्वतः । त्यक्त्वा । देहम् । पुनः । जन्म । न । एति । माम् । एति । सः । अर्जुन ॥ ९ ॥

हे अर्जुन! यः मे जन्म च कर्म दिव्यं तत्त्वतः वेत्ति सः देहं त्यक्त्वा पुनः जन्म न एति (किन्तु) मां एति ॥९॥

हे अर्जुन ! जो मेरे ऐसे जन्म और अलौकिक कर्म को यथार्थ रूप से जानता है, वह देह को त्याग कर फिर जन्म नहीं लेता है (बल्कि) मुझे ही पाता है ॥ ९ ॥

O Arjuna, that man who truly knows my divine birth and work to be such, giving up (his body) is not born again, (on the other hand) he comes to me. 9

वीतरागभयक्रोधाः । मन्मयाः । माम् । उपाश्रिताः । बहवः । ज्ञानतपसा । पूताः । मद्भावम् । आगताः ॥ १० ॥

वीतरागभयक्रोधाः मन्मयाः मां उपाश्रिताः बहवः ज्ञानतपसा पूताः मद्भावं आगताः ॥ १० ॥

अनुराग, भय, (तथा) क्रोध रहित और मुझ पर दत्तचित्त हो कर, मुझे आश्रय करके ज्ञान रूपी तपस्या से पवित्र हो कर बहुतेरे मेरे भाव (अर्थात् मोक्ष) पाचुके हैं ॥ १० ॥

Many who have been freed from attachment, fear, and wrath, who were full of me and who relied on me, have cleansed by knowledge and asceticism, attained to my essence. 10

ये । यथा । माम् । प्रपद्यन्ते । तान् । तथा । एव । भजामि । अहम् । मम । वर्त्म । अनुवर्तन्ते । मनुष्याः । पार्थ । सर्वशः ॥ ११ ॥

(हे) पार्थ सर्वशः मनुष्याः मम वर्त्म अनुवर्तन्ते ये मां यथा प्रपद्यन्ते अहं तान् तथा एव भजामि ॥ ११

हे पार्थ सब मनुष्य मेरे ही मार्ग का अनुसरण करते हैं जो जिसे-

प्रकार से मेरी भक्ति करते हैं मैं उन को उसी प्रकार के फल से संयुक्त करता हूं ॥ ११ ॥

Howsoever manner men come to me, even so do I accept them. It is my path O son of Prithá, that men follow on all sides. 11

कांक्षन्तः । कर्मणाम् । सिद्धिम् । यजन्ते । इह । देवताः । क्षिप्रम् । हि । मानुषे । लोके । सिद्धिः । भवति । कर्मजा ॥ १२ ॥

कर्मणां सिद्धिं कांक्षन्तः इह देवताः यजन्ते हि मानुषे लोके क्षिप्रं कर्मजा सिद्धिः भवति ॥ १२ ॥

इस मनुष्य लोक में कामना युक्त कर्म की सिद्धि चाहने वाले देवतों की पूजा करते हैं क्योंकि शीघ्र ही कर्म के अनुसार सिद्धि प्राप्त होती है ॥ १२ ॥

They in this world that are desirous of the success of action worship the gods, for in this world of men the success resulting from action is soon attained. 12

चातुर्वर्ण्यम् । मया । सृष्टम् । गुणकर्मविभागशः । तस्य । कर्तारम् । अपि । माम् । विद्धि । अकर्तारम् । अव्ययम् ॥ १३ ॥

गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यं सृष्टं तस्य अव्ययं कर्तारं अपि मां अकर्तारं विद्धि ॥ १३ ॥

मैंने गुण और कर्म के विभाग से चातुर्वर्ण्य रचे हैं उस के अव्यय रचने वाले भी मुझ को उस का अकर्ता जानो ॥ १३ ॥

The quadruple division of castes was created by me according to the distinction of qualities and duties. Though

I am the author thereof know me to be not the anthor and undecaying. 13

न । माम् । कर्माणि । लिम्पन्ति । न । मे । कर्म-फले । स्पृहा । इति । माम् । यः । अभिजानाति । कर्मभिः । न । सः । वध्यते ॥ १४ ॥

मे कर्मफले स्पृहा न (अतः) मां कर्माणि न लिम्पन्ति इति यः मां अभिजानाति सः कर्मभिः न बध्यते ॥ १४ ॥

मेरा कर्मफल में अनुराग नहीं है कर्म मुझे आसक्त नहीं कर सकते हैं मुझे जो ऐसा जानता है वह कर्मों से बान्धा नहीं जाता ॥ १४

Actions do not touch me, I have no desire for the fruits of actions. He that knows me thus is not impeded by actions. 14

एवम् । ज्ञात्वा । कृतम् । कर्म । पूर्वैः । अपि । मुमुक्षुभिः । कुरु । कर्म । एव । तस्मात् । त्वम् । पूर्वैः । पूर्वतरम् । कृतम् ॥ १५ ॥

पूर्वैः मुमुक्षुभिः अपि एवं ज्ञात्वा कर्म कृतं तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं एव कर्म कुरु ॥ १५ ॥

पूर्व के (जनकादि) मुमुक्षुओं ने भी ऐसा जान कर कर्म किया इस लिये तुम भी पूर्वजों से प्रथम युगों में कृत कर्म को ही करो ॥ १५ ॥

Understanding this, even men of old that were desirous of emancipation performed work. Therefore, do thou also perform work as did the ancients of olden times. 15

किम् । कर्म । किम् । अकर्म । इति । कवयः ।

अपि । अत्र । मोहिताः । तत् । ते । कर्म । प्रवक्ष्यामि । यत् । ज्ञात्वा । मोक्ष्यसे । अशुभात् ॥ १६ ॥

कर्म किं अकर्म किं इति अत्र कवयः अपि मोहिताः तत् कर्म ते प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे ॥ १६ ॥

क्या कर्म है क्या अकर्म है, विवेकी लोग भी मोहित होते हैं, (इस लिये) उस कर्म को तुम से कहता हुं, जिसे जानने से तुम अशुभ से (अर्थात् संसार के दुःखों से) मुक्त हो जाओगे ॥ १६ ॥

What is action and what inaction, even the learned are perplexed at this. Therefore, I will tell thee about action knowing it thou mayst be freed from evil. 16

कर्मणः । हि । अपि । बोद्धव्यम् । बोद्धव्यम् । च । विकर्मणः । अकर्मणः । च । बोद्धव्यम् । गहना । कर्मणः । गति ॥ १७ ॥

हि कर्मणः अपि बोद्धव्यं च विकर्मणः बोद्धव्यं च अकर्मणः बोद्धव्यम् कर्मणः गतिः गहना (वर्तते) १७ ॥

(पर वास्तव में) कर्म के समझने योग्य (तत्व) है विकर्म के भी समझने योग्य तत्व है। और अकर्म भी समझने योग्य (तत्व) है। (क्योंकि) कर्म की गति (अर्थात् सत्यतत्व) समझना कठिन है १७ ॥

One should have knowledge of action, and one should have knowledge of forbidden actions, one should also know of inaction. The course of action is incomprehensible. 17.

कर्मणि । अकर्म । यः । पश्येत् । अकर्मणि । च । कर्म । यः । सः । बुद्धिमान् । मनुष्येषु । सः । युक्तः । कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

यः कर्मणि अकर्म पश्येत् च यः अकर्मणि कर्म (पश्येत्) सः मनुष्येषु बुद्धिमान् सः युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

जो (पुरुष) कर्म में अकर्म और अकर्म में कर्म देखता है वही पुरुषों में बुद्धिमान् है (और) सब कर्मों के करने वाला वह युक्त (कहलाता) है ॥ १८ ॥

He that sees inaction in action and action in inaction is wise among men, he is possessed of devotion, and he is a doer of all action. 18

यस्य । सर्वे । समारम्भाः । कामसंकल्पवर्जिताः । ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् । तम् । आहुः । पण्डितम् । बुधाः ॥ १९ ॥

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः (सन्ति) बुधाः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तं पण्डितं आहुः ॥ १९ ॥

जिस के सब कर्म कामना और संकल्प से रहित हैं, पण्डित लोग उस ज्ञानाग्निदग्धकर्मी को पण्डित कहते हैं ॥ १९ ॥

The learned call him wise whose efforts are all free from desire and will, and whose actions have all been consumed by the fire of knowledge. 19

त्यक्त्वा । कर्मफलासंगम् । नित्यतृप्तः । निराश्रयः । कर्मणि । अभिप्रवृत्तः । अपि । न । एव । किञ्चित् । करोति । सः ॥ २० ॥

कर्मफलासंगं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयः कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि सः किञ्चित् नैव करोति ॥ २० ॥

(जो) कर्म्म फल का संग त्याग कर सदा तृप्त और निराश्रय (साधनों से रहित) है वह कर्म में प्रवृत्त रहने पर भी कुछ नहीं करता है ॥ २० ॥

Whoever, resigning all attachment to the fruit of action, is ever contented and is dependent on none, does nought, indeed, although engaged in action. 20

निराशीः । यतचित्तात्मा । त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरम् । केवलम् । कर्म । कुर्वन् । न । आप्नोति । किल्बिषम् ॥ २१ ॥

निराशीः यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः केवलं शारीरं कर्म कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति ॥ २१ ॥

सर्व तृष्णाओं से रहित चित्त और आत्मा को वश में करनेवाला (तथा) सम्पूर्ण परिग्रह से रहित है (उसे) केवल शरीर सम्बन्धि कर्म करने पर पाप नहीं लगता है ॥ २१ ॥

He who, without desire, with mind and the senses under control, and casting off all concerns, performs action only for the preservation of the body, incurres no sin. 21

यदृच्छालाभसन्तुष्टः । द्वन्द्वातीतः । विमत्सरः । समः । सिद्धौ । असिद्धौ । च । कृत्वा । अपि । न निबध्यते ॥ २२ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्ठः द्वन्द्वातीतः विमत्सरः सिद्धौ च असिद्धौ समः कृत्वा अपि न निबध्यते ॥२२॥

(जो) मन माने लाभ से सन्तुष्ठ,(सुखदुःखादि) द्वन्द्वों से रहित वैर न करने वाला तथा सिद्धि और असिद्धि में समदर्शी है (वह) करके भी नहीं फंसता है ॥ २२ ॥

He who is contented with what is earned without exertion, who has risen superior to the pairs of opposites, who is without jealousy, who is equable in success and failure, is not fettered even though he works. 22

गतसंगस्य । मुक्तस्य । ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञाय । आचरतः । कर्म । समग्रम् । प्रविलीयते ॥२३॥

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञाय कर्म आचरतः समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

निष्काम, सब बन्धन से रहित, ज्ञान में स्थित (और) यज्ञार्थ कर्म करने वाले के सम्पूर्ण कर्म लय हो जाते हैं ॥ २३ ॥

All his actions perish who acts for the sake of sacrifice who is without affections, who is free, and whose mind is fixed upon knowledge. 23

ब्रह्म । अर्पणम् । ब्रह्म । हविः । ब्रह्माग्नौ । ब्रह्मणा ।
हुतम् । ब्रह्म । एव । तेन । गन्तव्यम् । ब्रह्मकर्म ।
समाधिना ॥ २४ ॥

ब्रह्म अर्पणं ब्रह्महविः ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुत तेन ब्रह्मकर्म समाधिना ब्रह्म एव गन्तव्यम् ॥ २४ ॥

अर्पण ब्रह्म (है) घृत ब्रह्म (है) ब्रह्मरूप अग्नि में ब्रह्मद्वारा होम भी ब्रह्म (है) वह ब्रह्मरूपी कर्म की समाधि से ब्रह्म ही को पाता है ॥ २४ ॥

Brahma is the vessel, Brahma is the libation, Brahma is the fire on which by Brahma it is poured, Brahman is the goal to which he proceeds by fixing his mind on Brahman itself which is the action. 24

दैवम् । एव । अपरे । यज्ञम् । योगिनः । पर्युपासते

ब्रह्माग्नौ । अपरे । यज्ञम् । यज्ञेन । एव । उपजुह्वति । ॥ २५ ॥

अपरे योगिनः दैवं एव यज्ञं पर्युपासते अपरे (योगिनः) ब्रह्माग्नौ यज्ञं यज्ञेन एव उपजुह्वति ॥ २५ ॥

दूसरे योगी दैवयज्ञ करते हैं दूसरे ब्रह्मरूप अग्नि में यज्ञ रूप उपाय से यज्ञ करते हैं ॥ २५ ॥

Some devotees perform sacrifice to the gods. Others, by means of sacrifice offer up sacrifice to the fire of Brahman. 25

श्रोत्रादीनि । इन्द्रियाणि । अन्ये । संयमाग्निषु । जुह्वति । शब्दादीन् । विषयान् । अन्ये । इन्द्रियाग्निषु । जुह्वति ॥ २६ ॥

अन्ये श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि संयमाग्निषु जुह्वति अन्ये शब्दादीन् विषयान् इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

अन्य योगी संयमरूप अग्नि में श्रोत्रादि इन्द्रियों को हवन करते हैं (और) अन्य इन्द्रियरूपी अग्नि में शब्दादि विषयों को हवन करते हैं ॥ २६ ॥

सर्वाणि । इन्द्रियकर्माणि । प्राणकर्माणि । च । अपरे । आत्मसंयमयोगाग्नौ । जुह्वति । ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

अपरे सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि च प्राणकर्माणि ज्ञानदीपिते आत्मसंयम योगाग्नौ जुह्वति ॥ २७ ।

कोई कोई ज्ञान से दीपित आत्मसंयमरूपी योगाग्नि में सम्पूर्ण इन्द्रिय कर्म और प्राणकर्मों का हवन करते हैं, अर्थात्

सम्पूर्ण इन्द्रिय और प्राणों की क्रियाओं को आत्मा में लय कर देते हैं ॥ २७ ॥

Others (again) offer up all the functions of the senses and the functions of the vital winds to the fire of devotion by self-restraint kindled by knowledge. 27

द्रव्ययज्ञाः । तपोयज्ञाः । योगयज्ञाः । तथा । अपरे । स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः । च । यतयः । शंसितव्रताः ॥ २८ ॥

अपरे द्रव्ययज्ञाः तपोयज्ञाः तथा योगयज्ञाः च शंसितव्रताः यतयः स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः ॥ २८ ॥

कोई कोई द्रव्य यज्ञ का (दान यज्ञ का) अनुष्ठान करने वाले (हैं) अन्य तपोयज्ञ का अनुष्ठान करने वाले (हैं) दूसरे योग यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले (हैं) दूसरे शंसितव्रत (आत्मसंयम युक्त) यति लोग वेद पाठ रूप यज्ञ करने वाले हैं ॥ २८ ॥

Others again perform the sacrifice of wealth the sacrifice of ascetic austerities, the sacrifice of meditation, the sacrifice of (Vedic) study, the sacrifice of knowledge, and others are ascetics of rigid vows. 28

अपाने । जुह्वति । प्राणम् । प्राणे । अपानम् । तथा । परे । प्राणापानगती । रुद्ध्वा । प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥

(केचित्)अपाने प्राणं जुह्वति तथापरे प्राणे अपानं जुह्वति (केचित्) प्राणापानगतीः रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः सन्ति ॥ २९ ॥

दूसरे कोई २(रेचक के समय)प्राण वायु का अपान वायु में हवन

करते हैं और दूसरे (दूरक से) अपान वायु का प्राण वायु में हवन करते हैं कोई २ कुम्भक का अनुष्ठान करके प्राण अपान की गति को रोक कर प्राणायाम में परायण होते हैं ॥ २९ ॥

Some offer up the upward vital wind (Práṇa) to the downward vital wind (apána) and others, the downward vital wind to the upward vital wind, some, arresting the course of (both) the upward and the downward vital winds, are devoted to the restraint of the vital winds. 29

अपरे । नियताहाराः । प्राणान् । प्राणेषु । जुह्वति
सर्वे । अपि । एते । यज्ञविदः । यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३०
यज्ञ शिष्टामृतभुजः यान्ति । ब्रह्म । सनातनम् ॥

अपरे नियताहाराः प्राणेषु प्राणान् जुह्वति सर्वे अपि एते यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः । ३० । यज्ञ शिष्टामृतभुजः सनातनं ब्रह्म यान्ति ।

दूसरे कोई २ नियताहार होकर प्राणों की प्राणों में आहुती देते हैं, यज्ञ द्वारा निष्पाप बने हुए यज्ञ से बचे अमृत रूप अन्नको खाने वाले सब यज्ञ के तत्त्वों को जानने वाले सनातन ब्रह्म को पाते हैं ॥ ३० ।

Others of restricted rations, offer the vital winds to the vital winds.

Even all these who are conversant with sacrifice whose sins have been consumed by sacrifice, ana who eat the remnants of sacrifice which are amrita, attain to the eternal Brahman. 30

न । अयम् । लोकः । अस्ति । अयज्ञस्य । कुतः ।
अन्यः । कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

(हे) कुरु सत्तम अयज्ञस्य अयं लोकः न अस्ति अन्यः कुतः ॥ ३१ ॥

हे कुरुकुल प्रधान ! यह (अल्प सुख वाला मनुष्य) लोक भी यज्ञ रहित के लिये नहीं है सो (अन्य देवादि लोक तो) कहां ? (अर्थात् कैसे पासकते हैं) ॥ ३१ ॥

(Even) this world is not for him who does not perform sacrifice. Whence then the other, O best of Kuru's race. 31

एवम् । बहुविधाः । यज्ञाः । वितताः । ब्रह्मणः । मुखे । कर्मजान् । विद्धि । तान् । सर्वान् । एवम् । ज्ञात्वा । विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

एवं बहुविधाः यज्ञाः ब्रह्मणः मुखे वितताः तान् सर्वान् कर्मजान् विद्धि एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥

ऐसे बहुत से यज्ञ ब्रह्म के मुख में (अर्थात् वेद में) प्रतिपादित हैं, उन सब को कर्मज जानले, ऐसा जान कर मुक्त होसकेगा ॥ ३१ ॥

Thus diverse are the sacrifices occuring in the Vedas. Know that all of them result from action, and knowing this thou wilt be emancipated. 32

श्रेयान् । द्रव्यमयात् । यज्ञात् । ज्ञानयज्ञः । परंतप । सर्वम् । कर्म । अखिलम् । पार्थ । ज्ञाने । परिसमाप्यते । ॥ ३३ ॥

(हे) परंतप ! द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् (हे) पार्थ अखिलं सर्वं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

हे परंतप ! द्रव्यमय यज्ञ से ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ है (क्योंकि) हे पार्थ ! ज्ञान ही में सब कर्मों की समाप्ति होती है ॥ ३३ ॥

The sacrifice of knowledge, O chastiser of foes, is superior to every sacrifice involving fruits of action, for all action, O Pártha, is wholly comprehended in knowledge. 33

तत् । विद्धि । प्रणिपातेन । परिप्रश्नेन । सेवया । उपदेक्ष्यन्ति । ते । ज्ञानम् । ज्ञानिनः । तत्त्वदर्शिनः । ॥ ३४ ॥

तत् ज्ञानं तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः ते उपदेक्ष्यन्ति सेवया प्रणिपातेन परिप्रश्नेन विद्धि ॥ ३४ ॥

उस ज्ञान का तत्त्वदर्शी ज्ञानी लोग तुम को उपदेश करेंगे (इसलिये) प्रणाम,प्रश्न और सेवा से उस ज्ञान को जानलो ॥ ३४ ॥

Learn that knowledge by prostration, enquiry, and services. They that are possessed of knowledge and can see the truth will teach thee that knowledge. 34

यत् । ज्ञात्वा । न । पुनः । मोहम् । एवम् । यास्यसि । पाण्डव । येन । भूतानि । अशेषेण । द्रक्ष्यसि । आत्मनि । अथो । मयि । ॥ ३५ ॥

(हे) पाण्डव ! यत् ज्ञात्वा एवं मोहं पुनः नयास्यसि येन अशेषेण भूतानि आत्मनि द्रक्ष्यसि अथो मयि (द्रक्ष्यसि) ॥ ३५ ॥

हे पांडव ! जिसे जान कर फिर ऐसे मोह में न फंसोगे, जिससे सम्पूर्ण भूत को अपनी आत्मा और मुझ में अशेष रूप से देखोगे ३५

Knowing which O son of Pándu, thou wilt not again come by such delusion, and by which thou wilt see the endless creatures in thyself and then in me. 35

अपि । चेत् । असि । पापेभ्यः । सर्वेभ्यः । पापकृ-

त्तमः। सर्वम्। ज्ञानप्लवेन। एव। वृजिनम्। संतरिष्यसि॥ ३६॥

चेत् सर्वेभ्यः पापेभ्यः अपि पापकृत्तमः असि ज्ञानप्लवेन एव सर्वं वृजिनं संतरिष्यसि॥ ३६॥

यदि सब पापियों से भी तुम अधिक पापी हो (तथापि) सम्पूर्ण पाप समुद्र को (तुम) ज्ञान की नौका द्वारा तर जाओगे॥ ३६॥

Even if thou beest the greatest sinner among all that are sinful, thou shalt yet cross over all transgressions by the raft of knowledge. 36

यथा। एधांसि। समिद्धः। अग्निः। भस्मसात्। कुरुते। अर्ज्जुन। ज्ञानाग्निः। सर्वकर्माणि। भस्मसात्। कुरुते। तथा॥ ३७॥

हे अर्ज्जुन यथा समिद्धः अग्निः एधांसि भस्मसात्कुरुते तथा ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते॥ ३७॥

हे अर्ज्जुन! जलती अग्नि जैसे लकड़ियों को भस्म कर देती है, वैसे ही ज्ञान की अग्नि सम्पूर्ण (पापादि) कर्मों को भस्म करदेती है॥ ३७॥

As a blazing fire, O Arjuna, reduces fuel to ashes, so does the fire of knowledge reduce all actions to ashes. 37

न। हि। ज्ञानेन। सदृशम्। पवित्रम्। इह। विद्यते। तत्। स्वयम्। योगसंसिद्धः। कालेन। आत्मनि। विन्दति॥ ३८॥

इह हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रं न विद्यते तत्कालेन योगसंसिद्धः आत्मनि स्वयं विन्दति ॥ ३८ ॥

इस (लोक) में ज्ञान के सदृश (कोई) भी पवित्र नहीं है, उस ज्ञान को योग से संसिद्ध (पुरुष) समय में स्वयं ही प्राप्त करता है ३८

For there is nothing here that is so cleansing as knowledge. One that has attained to success by devotion finds it without effort within his own self in time. 38

श्रद्धावान् । लभते । ज्ञानम् । तत्परः । संयतेंद्रियः ज्ञानम् । लब्ध्वा । पराम् । शांतिम् । अचिरेण । अधिगच्छति ॥ ३९ ॥

तत्परः संयतेन्द्रियः श्रद्धावान् ज्ञानं लभते ज्ञानं लब्ध्वा अचिरेण परां शांतिं अधिगच्छति ॥ ३९ ॥

(गुरुसेवा में) तत्पर जितेंद्रिय (और) श्रद्धा से युक्त (जन) ज्ञान को प्राप्त करता है और ज्ञान को पाकर शीघ्र ही परम शान्ति को पाता है ॥ ३९ ॥

He obtains knowledge who has faith and is intent on it and who has his senses under control; obtaining knowledge he finds the highest tranquility in no length of time. 39

अज्ञः । च । अश्रद्दधानः । च । संशयात्मा । विनश्यति । न । अयम् । लोकः । अस्ति । न । परः । न । सुखम् । संशयात्मनः ॥ ४० ॥

अज्ञः च अश्रद्दधानः च संशयात्मा विनश्यति संशयात्मनः अयं न लोकः अस्ति परः न सुखं न ४०

मूर्ख श्रद्धा रहित और सन्देह युक्त (जन) नष्ट होता है,

संशयात्मा (पुरुष) का (तो) न यह लोक है न पर लोक है (और) सुख भी नहीं है ॥ ४० ॥

One who has no knowledge and no faith, and whose mind is full of doubt, is lost. Neither this world, nor the next nor happiness is for him whose mind is full of doubt, 40

योगसंन्यस्तकर्माणम् । ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तम् । न । कर्माणि । निबध्नन्ति । धनञ्जय ।
॥ ४१ ॥

(हे) धनञ्जय योगसंन्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्न-संशयं आत्मवन्तं कर्माणि न निबध्नन्ति ॥ ४१ ॥

हे धनञ्जय ! योग में कर्मसंन्यस्तकिये हुए ज्ञान से सब संशयों का नाश किये हुए आत्मवान् (प्रमादादि रहित) को कर्म नहीं फंसाते हैं ॥ ४१ ॥

Actions do not fetter him, O Dhananjaya, who has cast off action by devotion, whose doubts have been dispelled by knowledge, and who is self-restrained. 41

तस्मात् । अज्ञानसंभूतम् । हृत्स्थम् । ज्ञानासिना ।
आत्मनः । छित्वा । एनम् । संशयम् । योगम् । आत्तिष्ठ
उत्तिष्ठ । भारत ॥ ४२ ॥

(हे) भारत तस्मात् अज्ञानसंभूतं हृत्स्थं एनं आत्मनः संशयं ज्ञानासिना छित्वा योगं आत्तिष्ठ (च) उत्तिष्ठ ॥ ४२ ॥

हे भारत ! इस लिये ज्ञान रूप खड्ग से मन के अज्ञान सम्भूत इस हृदय के संशय को काट कर योग का आश्रय करो (और) उठो ॥ ४२ ॥

Therefore, destroying, by the sword of knowledge, this doubt of thine that is born of ignorance and that dwells in thy mind, betake to devotion, (and) arise, O son of Bharata. 42

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

अर्जुनः । उवाच । अर्जुन बोला ॥

Arjuna said :—

संन्यासम् । कर्मणाम् । कृष्ण । पुनः । योगम् । च । शंससि । यत् । श्रेयः । एतयोः । एकम् । तत् । मे । ब्रूहि । सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

(हे)कृष्ण ! कर्मणां संन्यासं च पुनः योगं शंससि एतयोः एकंयत् सुनिश्चितं श्रेयः तत् मे ब्रूहि ॥ १ ॥

हे कृष्ण जो कर्म सन्न्यास (निष्काम भाव से कर्म करते २ चित्त के शुद्ध होने पर कर्म त्याग करने) को फिर कर्म योग को कहते हो। इन दोनों में से जो हितकारी हो वह(आप)निश्चय से मुझे कहें ॥१॥

Thou applaudest, O Krishna, the abandonment of actions, and again the application. Tell me definitely which one of these two is superior. 1

श्रीभगवान् । उवाच । श्रीभगवान बोले ।

The Holy One said :—

संन्यासः । कर्मयोगः । च । निःश्रेयसकरौ ।

उभौ । तयोः । तु । कर्मसंन्यासात् । कर्मयोगः । विशिष्यते ॥। २ ॥

संन्यासः च कर्मयोगः उभौ निःश्रेयसकरौ तयोः तु कर्म संन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते ॥ २ ॥

सन्न्यास और कर्मयोग, ये दोनों मोक्षदायक हैं (परन्तु) उन दोनों में से कर्म सन्न्यास से कर्मयोग अच्छा कहाजाता है।। २ ॥

Both abandonment of action and application to actions lead to emancipation. But of these application to action is superior to abandonment. 2

ज्ञेयः । सः । नित्यसंन्यासी । यः । न । द्वेष्टि । न कांक्षति । निर्द्वन्द्वः । हि । महाबाहो । सुखम् । बन्धात् । प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

(हे) महाबाहो यः न द्वेष्टि न कांक्षति सः नित्यसंन्यासी ज्ञेयः हि (यतः) निर्द्वन्द्वः सुखं बन्धात् प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

हे महाभुज ! जो द्वेष तथा आकांक्षा नहीं करता है वह नित्य सन्न्यासी (कर्मके करने पर भी) समझा जाता है (सुखदुःखादि) द्वन्दों से रहित (पुरुष) संसार के) बन्धन से सुप्रकार मुक्त होता है ॥ ३ ॥

He should always be known to be an ascetic who has no aversion nor desire. For, being free from pairs of opposites O thou of mighty arms, he is easily released from the bonds (of actions). 3

सांख्ययोगौ । पृथक् । बालाः । प्रवदन्ति । न ।

पिण्डताः । एकम् । अपि । आस्थितः । सम्यक् । उभयोः । विन्दते । फलम् ॥ ४ ॥

बालाः सांख्ययोगौ पृथक् प्रवदन्ति पण्डिताः न-एकं अपि सम्यक् आस्थितः उभयोः फलं विन्दते ॥४॥

(वास्तव में) अज्ञलोग सांख्ययोग को पृथक् कहते हैं पर पण्डित लोग नहीं कहते हैं एक ही का अवलम्बन करने से दोनों का फल प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

Fools say, but not those that are wise, that Sankhya and yoga are distinct. One who stays in even one reaps the fruit of both.

यत् । सांख्यैः । प्राप्यते । स्थानम् । तत् । योगैः । अपि । गम्यते । एकम् । सांख्यम् । च । योगम् । च । यः । पश्यति । सः । पश्यति ॥ ५ ॥

यत् स्थानं सांख्यैः प्राप्यते तत् योगैः अपि गम्यते च सांख्यं च योगं यः एकं पश्यति सः पश्यति ॥ ५ ॥

सांख्य (अर्थात् सच्चे अनुष्ठान युक्त सन्न्यासी लोग) जो स्थान (मोक्ष) पाते हैं, कर्म्म योगी भी वही पाते हैं, (सो) काम्य सन्न्यास आदि कर्म्म योग को जो एक देखते हैं, वही (ठीक) देखते हैं अर्थात् वही पण्डित हैं ॥ ५ ॥

Whatever seat is attained by those that profess the Sánkhya system, that too is reached by those that profess the Yoga. He sees indeed who regards the Sánkhya and the Yoga System as one. 5

संन्यासः । तु । महाबाहो । दुःखम् । आप्तुम् ।

अयोगतः । योगयुक्तः । मुनिः । ब्रह्म । न । चिरेण । अधिगच्छति । ॥ ६ ॥

(हे) महाबाहो संन्यासः अयोगतः आप्तुं दुःखं तु योगयुक्तः मुनिः नचिरेण ब्रह्म अधिगच्छति ॥ ६ ॥

हे महाभुज ! कर्म्मयोग के बिना कर्म्म सन्न्यास दुःख साधन है (पर)योग युक्त मुनि बिना विलम्ब ब्रह्म को प्रत्यक्ष करते हैं (अर्थात्) परमार्थज्ञान निष्ठा रूपी सन्न्यास प्राप्त करते हैं ॥ ६ ॥

But renunciation, O mighty armed one, without devotion is difficult to attain. The ascetic who is engaged in devotion (by action) reaches the Supreme Being without delay. **6**

योगयुक्तः । विशुद्धात्मा । विजितात्मा । जितेन्द्रियः । सर्वभूतात्मभूतात्मा । कुर्वन् । अपि । न । लिप्यते ॥ ७ ॥

योगयुक्तः विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन् अपि न लिप्यते ॥ ७ ॥

योग युक्त विशुद्धचित्त जितेन्द्रिय जितचित्त और सर्वभूतों की आत्मा से अपनी आत्माको अभिन्न अनुभव करने वाला कर्म्म करके भी कर्म्म में नहीं फंसता है ॥ ७ ॥

He who is engaged in devotion and is of pure soul, who has conquered his body and subdued his senses, and who identifies himself with all creatures, is not fettered though performing (actions) 7

न । एव । किञ्चित् । करोमि । इति । युक्तः । मन्येत । तत्त्ववित् । पश्यन् । शृण्वन् । स्पृशन् । जिघ्रन् । अश्नन् । गच्छन् । स्वपन् । श्वसन् ॥ ८ ॥ प्रलपन् वि-

सृजन् । गृह्णन् । उन्मिषन् । निमिषन् । अपि । इन्द्रि-याणि । इन्द्रियार्थेषु । वर्त्तन्ते । इति । धारयन् ॥ ९ ॥

इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणि वर्त्तन्ते इति धारयन् तत्त्ववित् युक्तः पश्यन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन् अपि किञ्चित् एव न करोमि इति मन्येत ॥ ८-९ ॥

युक्त तत्वविद् (जन) देखकर, सुनकर, छूकर, सूंघकर, चलकर सोकर, श्वास लेकर, बोलकर, देकर, लेकर, उन्मेषकर, और निमेष करके भी ऐसा निश्चय करे कि इन्द्रिय इन्द्रियों के विषयों में वर्ताव कर रहे हैं, सोचते हैं कि मैं कुछ नहीं करता हूं (अर्थात् वे ज्ञानी अनुभव करते हैं, कि उक्त देखना सुनना आदि इन्द्रिय मन प्राण बुद्धि आदिकी एक एक विशेष घटनाही है, मेरी आत्मा से इन का कोई सम्बन्ध नहीं है और मेरी अपनी (अर्थात् आत्माकी) कुछ क्रिया नहीं है॥८॥९॥

The man of devotion, who knows the truth, thinks—I am doing nothing—when seeing, hearing, touching, smelling, eating, moving, sleeping, breathing, talking, excreting, taking, opening the eyelids and closing them, he regards that it is the senses that are engaged in the objects of senses. 89

ब्रह्मणि । आधाय । कर्माणि । संगम् । त्यक्त्वा । करोति । यः । लिप्यते । न । सः । पापेन । पद्मपत्रं । इव अम्भसा ॥ १० ॥

यः संगं त्यक्त्वा ब्रह्मणि कर्माणि आधाय करोति सः पद्मपत्रं अम्भसा इव पापेन न लिप्यते ॥ १० ॥

कर्म्मों को परमेश्वर में अर्पण करके और (फल) का अनुराग

त्याग कर के जो कर्म्म करता है, वह जल में (रहनेवाले) पद्मपत्र की तरह पाप से लिप्त नहीं होता है ॥ १० ॥

He who, renouncing attachment, engages in actions, placing them in Brahman, is not touched by sin as the lotus leaf is not touched by water. 10

कायेन । मनसा । बुद्ध्या । केवलैः । इन्द्रियैः । अपि । योगिनः । कर्म । कुर्वन्ति । संगम् । त्यक्त्वा । आत्म-शुद्धये ॥ ११ ॥

योगिनः संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैः इन्द्रियैः कर्म कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

योगीजन आत्मशुद्धि के लिये अनुराग त्याग कर केवल देह मन बुद्धि, (और) इन्द्रियों से कर्म करते हैं ॥११॥

They that are devotees, casting off attachment, perform actions for (attaining) purity of self, with the body, the mind, the understanding, and even the senses (free from desire) 11

युक्तः । कर्मफलम् । त्यक्त्वा । शान्तिम् । आप्नोति । नैष्ठिकीम् । अयुक्तः । कामकारेण । फले । सक्तः । नि-बध्यते ॥ १२ ॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा नैष्ठिकीं शांतिं आप्नोति अयुक्तः कामकारेण फले सक्तः निबध्यते ॥ १२ ॥

युक्त जन फल की आशा त्याग कर (केवल ईश्वरार्थ कर्म्म करके क्रमशः ज्ञानलाभ करते हुए अन्त को) आत्यन्तिकी शान्ति (अर्थात् मोक्ष को) प्राप्त करता है ; और अयुक्तजन कामना द्वारा फल में आसक्त होकर (संसार में) फंस जाता है ॥ १२ ॥

He that is possessed of devotion, renouncing the fruit of action, attains to the highest tranquillity. He that is not possessed of devotion and is attached to the fruit of action, is fettered by action performed from desire. 12

सर्वकर्म्माणि। मनसा। संन्यस्य। आस्ते। सुखम्। वशी। नवद्वारे। पुरे। देही। न। एव। कुर्वन्। न। कारयेत्॥ १३॥

वशी देही नवद्वारे पुरे मनसा सर्वकर्म्माणि संन्यस्य न कुर्वन् न कारयेत् सुखं एव आस्ते॥ १३॥

जितेन्द्रिय देहधारी मन से सब कर्म्म का त्याग कर (और) स्वयं कर्म्म न कर (और) न कराकर (अर्थात् ऐसा निश्चय कर कि देह इन्द्रिय आदि से जो कर्म्म होते हैं, वे आत्मा के कर्म्म नहीं हैं, सो मैं उन के करने वाला और कराने वाला नहीं हूं) नवद्वार युक्त गृह में सुख से वास करता है॥ १३॥

The self-restrained embodied (self), renouncing all actions by the mind, remains at ease within the house of nine gates, neither acting himself nor causing (anything to act. 13

न। कर्तृत्वम्। न। कर्म्माणि। लोकस्य। सृजति। प्रभुः। न। कर्मफलसंयोगम्। स्वभावः। तु। प्रवर्तते॥ १४॥

प्रभुः लोकस्य न कर्तृत्वं न कर्म्माणि न कर्म्मफलसंयोगं सृजति स्वभावः तु प्रवर्तते॥ १४॥

प्रभु किसी के कर्तृत्व और कर्म्मत्व को नहीं उत्पन्न करता है, (और) कर्म्मफल के संयोग को भी नहीं (रचता है) (किन्तु) स्वभाव से (अर्थात् जडात्मिका प्रकृति से) सिद्ध होते हैं॥ १४॥

The Lord is not the cause of the capacity for action, or of the actions of men, or of the connection of actions and (their) friut. It is nature that engages (in action) 14

न। आदत्ते। कस्यचित्। पापम्। न। च। एव। सुकृतम्। विभुः। अज्ञानेन। आवृतम्। ज्ञानम्। तेन। मुह्यन्ति। जन्तवः॥ १५॥

विभुः कस्यचित् पापं न आदत्ते च एव सुकृतं न (आदत्ते) ज्ञानं अज्ञानेन आवृतं तेन जन्तवः मुह्यन्ति॥ १५॥

ब्रह्म (अथवा आत्मा) किसी का पाप नहीं लेता (और) किसी का पुण्य भी नहीं लेता, अज्ञान से ज्ञान के आच्छादित होने के कारण जीव मोहित होते हैं (अर्थात् मैं करनेवाला मैं करानेवाला,मैं पापी,मैं पुण्य भागी हुं,इस रीति से स्वयं विचारते हैं)॥१५॥

The Lord receives no one's sin, nor also merit. By Ignorance Knowledge is shrouded. It is for this that creatures are deluded. 15

ज्ञानेन। तु। तत्। अज्ञानम्। येषाम्। नाशितम् आत्मनः। तेषाम्। आदित्यवत्। ज्ञानम्। प्रकाशयति। तत्। परम्॥ १६॥

येषां आत्मनः ज्ञानेनतु तत् अज्ञानं नाशितं तेषां तत् ज्ञानं आदित्यवत् परं प्रकाशयति॥ १६॥

जिनका ज्ञान से वह अज्ञान (अन्धकार) नष्ट हो गया है, उन का वह ज्ञान सूर्य्य की तरह आत्मा को प्रकाशित करता है (अर्थात् जैसे सूर्य्य प्रकाशित होकर सम्पूर्ण अन्धकार नष्ट करके संसार के

सब पदार्थों को प्रकाशित करता है वैसे ही ज्ञान आत्मा को प्रकाश युक्त करता है ॥ १६ ॥

But of whomever that Ignorance has been destroyed by knowlege of self that knowlodge (which) is like the snn discloses the Supreme Being. 16.

तद्बुद्धयः । तदात्मानः । तन्निष्ठाः । तत्परायणाः गच्छन्ति । अपुनरावृत्तिम् । ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७

तद्बुद्धयः तदात्मानः तन्निष्ठाः तत्परायणाः ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः अपुनरावृत्तिं गच्छन्ति ॥ १७ ॥

उस (ब्रह्म) में जिनकी बुद्धि है (अर्थात् जो ब्रह्मज्ञान सम्पन्न हैं) उसमें जिनकी आत्मा है (अर्थात् जो ब्रह्म को हि आत्मा जानते हैं) उसमें जिनकी निष्ठा है (अर्थात् जो ब्रह्म में तत्पर हैं) (और) उस (ब्रह्म) में जिनकी परमगति है और ज्ञान से जो निष्पाप हैं वे मुक्ति को प्राप्त होते हैं ॥ १७ ॥

Those whose mind is on Him, whose very soul is He, who abide in Him, and who have Him for their goal, depart never more to return, their sins being all destroyed by knowledge. 17

विद्याविनयसम्पन्ने । ब्राह्मणे । गवि । हस्तिनि । शुनि । च । एव । श्वपाके । च । पण्डिताः । समदर्शिनः ॥ १८ ॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि च एवशुनि चश्वपाके पण्डिताः समदर्शिनः (भवन्ति) ॥ १८ ॥

पण्डित लोग विद्या विनययुक्त ब्राह्मण, चाण्डाल, गौ, हाथी, कुत्ता और व्याध आदि में समदर्शी होते हैं ॥ १८ ॥

They that are wise cast an equal eye on a Brahman endued with learning and modesty, on a cow an elephant, and a dog, and a Chandála. 18

इह । एव । तैः । जितः । सर्गः । येषाम् । साम्ये । स्थितम् । मनः । निर्दोषम् । हि । समम् । ब्रह्म । तस्मात् । ब्रह्मणि । ते । स्थिताः ॥ १९ ॥

येषां मनः साम्ये स्थितं तैः इह एव सर्गः जितः हि ब्रह्म निर्दोषं समं तस्मात् ते ब्रह्मणि स्थिताः ॥ १९ ॥

जिनका मन समता में स्थित है, इसलोक में रहकर ही वे संसार को जीत चुके हैं, क्योंकि ब्रह्म निर्दोष और (सर्वत्र) समान है इस लिए वे ब्रह्म में स्थित हैं ॥ १९ ॥

Even here has birth been conquered by them whose minds rest on equality, and since Brahman is faultless and equable, therefore they (are said to) abide in Brahman. 19

न । प्रहृष्येत् । प्रियम् । प्राप्य । न । उद्विजेत् । प्राप्य । च । अप्रियम् । स्थिरबुद्धिः । असंमूढः । ब्रह्मवित् । ब्रह्मणि । स्थितः ॥ २० ॥

प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत् च अप्रियं प्राप्य न उद्विजेत् स्थिरबुद्धिः असंमूढः ब्रह्मवित् ब्रह्मणि । स्थितः ॥ २० ॥

ब्रह्मज्ञ, ब्रह्म में स्थित, स्थिरबुद्धि और मोहरहित (पुरुष) प्रिय (पदार्थ) पाकर प्रसन्न नहीं होते (और) अप्रिय पाकर भी दुःख से युक्त (कातर) नहीं होते हैं ॥ २० ॥

He whose mind is steady, who is not deluded, who knows Brahman, and who rests in Brahman, does not exult on

obtaining anything that is agreeable nor does he grieve on obtaining anything that is disagreeable. 20

बाह्यस्पर्शेषु । असक्तात्मा । विन्दति । आत्मनि । यत् । सुखम् । सः । ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । सुखम् । अक्षयम् । अश्नुते ॥ २१ ॥

बाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा आत्मनि यत्सुखं विन्दति स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा अक्षयं सुखं अश्नुते ॥२१॥

बाहरी इन्द्रियों के विषयों से प्रेम न करने वाले(पुरुष) आत्मा को जो सुख होता है उसी का अनुभव करता है वह समाधि योग से ब्रह्म में लीन होकर अक्षय सुख को प्राप्त करता है ॥

He whose mind is not attached to external objects of sense, obtains that happiness which is in self ; and by concentrating his mind on the contemplation of Brahman, he enjoys a happiness that is imperishable. 21

ये । हि । संस्पर्शजाः । भोगाः । दुःखयोनयः । एव ते । आद्यन्तवन्तः । कौन्तेय । न । तेषु । रमते । बुधः ॥ २२ ॥

(हे) कौन्तेय येहि संस्पर्शजाः भोगाः ते दुःखयोनयः आद्यन्तवन्तः एव तेषुबुधः न रमते ॥ २२ ॥

हे कौन्तेय विषयों से उत्पन्न होने वाले भोग ही दुःख के हेतु हैं (क्योंकि) वे आदि और अन्तवाले हैं पण्डित लोग उनमें लीन नहीं होते हैं ॥ २२ ॥

The enjoyments born of the contact (of the senses with their objects) are productive of sorrow. He that is wise, O son of Kunti, never takes pleasure in these that have a beginning and end. 22

शक्नोति । इह । एव । यः । सोढुम् । प्राक् । शरीर-
विमोक्षणात् । कामक्रोधोद्भवम् । वेगम् । सः । युक्तः ।
सः । सुखी । नरः ॥ २३ ॥

यं कामक्रोधोद्भवं वेगं शरीरविमोक्षणात् ।
प्राक् सोढुं शक्नोति सः युक्तः सः नरः सुखी (भवति)
॥ २३ ॥

जो इस शरीर के रहते ही काम क्रोध आदिसे उत्पन्न होने वाले वेग को रोक सकता है वही मनुष्य योगी है वही सुखी है ॥२३॥

That man who even here, before the dissolution of the body, is able to endure the agitation resulting from desire and wrath, is fixed on contemplation, and is happy. 23

यः । अन्तःसुखः । अन्तरारामः । तथा । अन्त-
र्ज्योतिः । एव । यः । सः । योगी । ब्रह्म । निर्वाणम् ।
ब्रह्मभूतः । अधिगच्छति ॥ २४ ॥

यः अन्तःसुखः अन्तरारामः तथा यः अन्तर्ज्यो-
तिः सः एव योगी ब्रह्मभूतः ब्रह्म निर्वाणं अधि-
गच्छति ॥ २४ ॥

आत्मा में ही जिसका सुख है, आत्मा में ही जो विहार करता है, आत्मा में ही जिसकी ज्योति है वही योगी ब्रह्म स्वरूप होकर ब्रह्म निर्वाण प्राप्त करता है ॥ २४ ॥

He who finds happiness within himself, (and) who sports within himself, is a devotee, and becoming one with Brahman attains to absorption into Brahman. 24

लभन्ते । ब्रह्मनिर्वाणम् । ऋषयः । क्षीणक-

ल्मषाः। छिन्नद्वैधाः। यतात्मानः। सर्वभूतहिते। रताः॥ २५॥

छिन्नद्वैधाः यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः
क्षीणकल्मषाः ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते ॥ २५॥

जिन के (परमार्थतत्व के ज्ञान से) सब सन्देह नष्ट हो गए हैं वे ही संयत चित्त सब जीवों के हित में नियुक्त पाप से रहित ऋषि गण ही ब्रह्म निर्वाण को प्राप्त होते हैं॥ २५॥

Those saintly persons whose sins have been destroyed, whose doubts have been dispelled, who are self restrained, and who are engaged in the good of all creatures obtain absorption into Brahman. 25

कामक्रोधवियुक्तानाम्। यतीनाम्। यतचेतसाम्। अभितः। ब्रह्मनिर्वाणम्। वर्तते। विदितात्मनाम्॥ २६॥

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसां विदितात्मनां
अभितः ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते॥ २६॥

काम क्रोध से मुक्त, संयत चित्त, आत्मतत्व के जानने वाले संन्यासियों को सर्वत्र (अर्थात् दोनों स्थानों में) ब्रह्म निर्वाण है (अर्थात् जीवन मरण दोनो दशाओं में वे मुक्त हैं)॥ २६॥

For those devotees who have been freed from desire and wrath, whose minds are under control, and who have knowledge of self absorption into Brahman exists both here and hereafter. 26

स्पर्शान्। कृत्वा। बहिः। बाह्यान्। चक्षुः। च। एव। अन्तरे। भ्रुवोः। प्राणापानौ। समौ। कृत्वा।

नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ २७ ॥ यतेन्द्रियमनोबुद्धिः । मुनिः । मोक्षपरायणः। विगतेच्छाभयक्रोधः। यः । सदा मुक्तः । एव । सः ॥ २८ ॥

बाह्यान् स्पर्शान् बहिः कृत्वा च एव भ्रुवोः अन्तरे चक्षुः (कृत्वा) नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा यः मुनिः यतेन्द्रियमनोबुद्धिः मोक्षपरायणः वि- गतेच्छाभयक्रोधः सः सदा मुक्तः एव ॥ २७ ॥ २८ ॥

(शब्द आदि) बाहरी विषयों को (मन से) बाहर रख कर चक्षु को भौंहों के बीच स्थापित कर नासिका के भीतर रहने वाली प्राण और अपान वायु को समान कर के, जो मोक्ष परायण इन्द्रिय मन और बुद्धि को जीतने वाला मुनि इच्छा भय (और) क्रोध से रहित है वही सदा मुक्त है ॥ २७ ॥ २८ ॥

Excluding (from his mind) all external objects of sense, directing the visual glance between the brows, mingling (into one) the upward and the downward life breaths, and making them pass through the nostrils, the devotee, who has restrained the senses, the mind, and the understanding, being intent on emancipation and who is freed from desire, fear and wrath, is emancipated, indeed. 27-28

भोक्तारम् । यज्ञतपसाम् । सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदम् । सर्वभूतानाम् । ज्ञात्वा । माम् । शान्तिम् । ऋच्छति ॥ २९ ॥

यज्ञतपसां भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरम् सर्वभूतानां सुहृदं मांज्ञात्वा शान्तिं ऋच्छति ॥ २९ ॥

निखिल यज्ञ और तपों के भोक्ता सब लोगों के महेश्वर और सब

प्राणियों के सुहृद रूपी मुझ को जान कर (वह ज्ञानी जन) मुक्त हो जाता है ॥ २९ ॥

Knowing me to be the enjoyer of all sacrifices and ascetic austerities the great Lord of all the worlds, and the friend of all creatures one obtains tranquillity. 29

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

अनाश्रितः। कर्मफलम्। कार्यम्। कर्म। करोति। यः। सः। संन्यासी। च। योगी। च। न। निरग्निः। न। च। अक्रियः ॥ १ ॥

यः कर्मफलं अनाश्रितः कार्यं कर्म करोति सः संन्यासी च योगी निरग्निः च न च अक्रियः ॥ १ ॥

जो कर्म फल की कामना को न कर करणीय काम (कर्म्म) करता है, वह संन्यासी तथा योगी है (परन्तु) निरग्नि तथा अक्रियावाला नहीं है (अर्थात् केवल अग्निहोत्रादि वेद विहित कर्म और इन्द्रियादि की क्रिया त्याग देने से ही कोई संन्यासी अथवा योगी नहीं हो सकता है) ॥ १ ॥

Regardless of fruit of action, he that performs the actions which should be performed, is a Renouncer and Devotee, and not one who discards the fire, nor one that abstains from action. 1

यम्। संन्यासं। इति। प्राहुः। योगम्। तम्। विद्धि पाण्डव। न। हि। असंन्यस्तसंकल्पः। योगी। भवति। कः। चन ॥ २ ॥

जब इन्द्रियों से भोगेजाने के योग्य विषयों में और कर्म्मों में अनुरक्त नहीं होता है तब सब संकल्प के त्याग देने वाला योगारूढ कहा जाता है॥

When one is no longer attached to the objects of the senses, nor to actions, and when one renounces all resolves, then is one said to have risen to Devotion. 4

उद्धरेत् । आत्मना । न । आत्मानम् । न । आत्मानम् । अवसादयेत् । आत्मा । एव । हि । आत्मन : बन्धुः । आत्मा । एव । रिपुः । आत्मनः ॥५॥

आत्मना आत्मानं उद्धरेत् आत्मानं न अवसादयेत् । हि आत्मा एव आत्मनः बन्धुः (वर्तते) एव आत्मा आत्मनः रिपुः (अस्ति) ॥ ५ ॥

अपने से अपना उद्धार करे, अपने को (अविवेकी हो कर) नीचे न गिराये क्योंकि आत्मा ही आत्मा का मित्र है (अर्थात् संसार समुद्र के तारने में कारण है) और आत्मा ही आत्मा का शत्रु है (अर्थात् संसार के दुःखों में मग्न करने में हेतु है) ॥ ५॥

One should raise (his) self by self ; one should not degrade (his) self ; for one's own self is one's friend, and one's own self is one's enemy. 5

बन्धुः । आत्मा । आत्मनः । तस्य । येन । आत्मा एव । आत्मनः । जितः । अनात्मनः । तु । शत्रुत्वे । वर्तेत । आत्मा । एव । शत्रुवत् ॥ ६ ॥

येन आत्मना एव आत्मा जितः तस्य आत्मनः आत्माबन्धुः तु आत्मनः आत्मा एव शत्रुत्वे शत्रुवत् वर्तते ॥ ६ ॥

जिस ने अपने से अपने को वश किया है उसी का आत्मा मित्र है परन्तु अनात्म (पुरुष) की आत्मा शत्रुता (करने) में वैरी की तरह वर्ताव करती है ॥ ६ ॥

The self is the frind of the self for him (only) who has subjugated his self by his self. But to him who has not subjugated his self, his self behaves enemically like an enemy. 6

जितात्मनः । प्रशान्तस्य । परम् । आत्मा । समाहितः । शीतोष्णसुखदुःखेषु । तथा । मानापमानयोः ॥ ७ ॥

शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः जितात्मनः प्रशान्तस्य आत्मा परं समाहितः ॥ ७ ॥

जितेन्द्रिय, (और शान्तियुक्त जन की आत्मा परमात्मा में अभेद रूप से प्रकाशित होती है, (और) शीत, गर्मी, सुख और दुःख और मान, अपमान में समान रूप से स्थित होती है ॥ ७ ॥

The soul of one who has subjugated his self and who is in the enjoyment of tranquility, is steadily fixed (on itself) amid cold and heat, pleasure and pain, and also honor and dishonor. 7

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा । कूटस्थः । विजितेन्द्रियः । युक्तः । इति । उच्यते । योगी । समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थः विजितेन्द्रियः समलोष्टाश्मकाञ्चनः योगी युक्तः इति उच्यते ॥८॥

ज्ञान विज्ञान से तृप्त विकार रहित जितेन्द्रिय और मट्टी पाषाण, तथा सोने को समान देखने वाला योगी युक्त कहा जाता है ॥ ८ ॥

That ascetic is said to be devoted whose mind is satisfied with knowledge and experience, who has no affection, who has subjugated his senses, and to whom a sod, a stone, and gold are alike. 8

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु । साधुषु । अपि । च । पापेषु । समबुद्धिः । विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु साधुषु च पापेषु अपि समबुद्धिः विशिष्यते ॥ ९ ॥

सुहृद् (स्वभाव से हितैषी) मित्र, अरि (मारनेवाला) उदासीन, (पक्षपात रहित) मध्यस्थ द्वेषी(अप्रियकारी)बन्धु साधु (शास्त्रानुसार कार्यकारी) और पापी इन सबों पर तुल्य बुद्धि रखने वाला श्रेष्ठ समझा जाता है ॥ ९ ॥

He who views equally well-wishers, friends, foes, strangers that are indifferent to him, those that take part with both sides, those that are objects of aversion, those that are related (to him) those that are good, and those that are wicked, is distinguished (above all others). 9

योगी । युञ्जीत । सततम् । आत्मानम् । रहसि । स्थितः । एकाकी । यतचित्तात्मा । निराशीः । अपरिग्रहः ॥ १० ॥

एकाकी यतचित्तात्मा निराशीः अपरिग्रहः योगी रहसि स्थितः आत्मानं सततं युञ्जीत ॥ १० ॥

योगी (जन) सदा एकान्त में स्थित रह कर अकेले संयतचित्त संयत देह, आशा और परिग्रह से रहित होके मन को समाधि में लगाय १० ॥

A devotee should always fix his mind on contemplation, remaining in a secluded place, alone, restraining both mind and body, without expectations (of any kind) and without concern (with anything). 10

शुचौ । देशे । प्रतिष्ठाप्य । स्थिरम् । आसनम् । आत्मनः । न । अति । उच्छ्रितम् । न । अतिनीचम् । चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥ तत्र । एकाग्रम् । मनः । कृत्वा । यतचित्तेन्द्रियक्रियः । उपविश्य । आसने । युञ्ज्यात् । योगम् । आत्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

शुचौ देशे न अत्युच्छ्रितं न अतिनीचं चैलाजिन-कुशोत्तरं स्थिरं आसनं आत्मनः प्रतिष्ठाप्य ॥११॥

तत्र आसने उपविश्य मनः एकाग्रं कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात् ॥ १२ ॥

(उस के नियम ये हैं) पवित्र स्थान में अपना न बहुत ऊंचे न बहुत नीचे स्थिर आसन को जिस पर कुशा (और उसपर) अजिन (चर्म) (और उस पर) वस्त्र बिछा है स्थापन कर उस आसनपर बैठ के, मन को एकाग्र कर के (तथा) चित्त और इन्द्रियों की क्रिया को रोक कर आत्मा की शुद्धि के लिये योग का अनुष्ठान करे ११-१२ ॥

Erecting his seat immovably on a clean spot, neither too high, nor too low, and spreading over it a piece of cloth, a deer skin, or blades of Kusha grass, and restraining the functions of the heart and the senses, one should practice contemplation for the purification of self. 11-12

समम् । कायशिरोग्रीवम् । धारयन् । अचलम् । स्थिरम् । संप्रेक्ष्य । नासिकाग्रम् । स्वम् । दिशः । च । अनवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा । विगतभीः । ब्रह्मचारिव्रते । स्थितः । मनः । संयम्य । मच्चित्तः । युक्तः । आसीत । मत्परः ॥ १४ ॥

कायशिरोग्रीवं अचलं स्थिरं समं धारयन् स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य च दिशः अनवलोकयन् ॥ १३ ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रतेस्थितः मच्चित्तः मनः संयम्य युक्तः मत्परः आसीत ॥ १४ ॥

(योगारूढजन) काया सिर (और) गर्दन को सीधी और अचल भाव से रखकर स्थिर होके अपनी नाक के अगले भाग को देखता (और) दिशाओं को न देखता हुआ शान्त चित्त निर्भय, (और) ब्रह्मचर्य में स्थित होकर चित्त को संयत कर के (और) मुझ में मन को अर्पण कर के मत्परक होकर स्थित रहे १३-१४ ॥

Holding body, head, and neck even, unmoved, and steady, and casting his glance on the tip of his nose, and without looking about in any of the different directions, 13 with mind in tranquillity, freed from fear. observant of the practices of Brahmacharins, restraining the mind, with heart fixed on me, the devotee should sit down, regarding me as the object of his attainment. 14

युञ्जन् । एवम् । सदा । आत्मानम् । योगी । नियतमानसः । शान्तिम् । निर्वाणपरमाम् । मत्संस्थाम् । अधिगच्छति ॥ १५ ॥

नियतमानसः योगी एवं सदा आत्मानं युञ्जन्
निर्वाणपरमां मत्संस्थांशान्तिं अधिगच्छति ॥१५॥

संयत चित्त योगी जन उक्त प्रकारसे सदा मनको समाधि करने से निर्वाण पाने योग्य, मत्संस्था(मुझ से अधिष्ठित) शान्ति को प्राप्त करता है (अर्थात् उस की आत्मा परमात्मा से मिल जाती है) १५॥

Thus applying his soul constantly, the devotee whose heart is restrained, attains to that tranquillity which culminates in final absorption and assimilation with me. 15

न। अति। अश्नतः। तु। योगः। अस्ति। न। च। एकान्तं। अनश्नतः। न। च। अतिस्वप्नशीलस्य। जाग्रतः। न। एव। च। अर्जुन॥ १६॥

(हे) अर्जुन अत्यश्नतः तु योगः न अस्ति च एकान्तं अनश्नतः न च अतिस्वप्नशीलस्य न जाग्रतः एव च न अस्ति॥ १६॥

(परन्तु) (हे) अर्जुन। बहुत खाने वाले का योग नहीं है, एक वार ही न खाने वाले का भी नहीं (होता है) बहुत सोने वाले का भी नहीं बहुत जागने वाले का भी नहीं (होता है) १६॥

Devotion is not one's O Arjuna, who eats much; nor one's who does not eat at all; nor one's who is addicted to too much sleep; nor one's who is always awake. 16

युक्ताहारविहारस्य। युक्तचेष्टस्य। कर्मसु। युक्तस्वप्नावबोधस्य। योगः। भवति। दुःखहा॥ १७॥

युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य दुःखहा योगः भवति॥ १७॥

नियमित भोजन करने वाले, कर्म्मों के लिये नियमित चेष्टा करने वाले (और) नियमित रूप से सोने तथा जागने वाले का योग (संसार के) दुःख का नाशक होता है ॥ १७ ॥

Devotion that is destructive of misery is his who is temperate in food and amusements, who duly exerts himself temperately in all his works, and is temperate in sleep and vigils. 17

यदा । विनियतम् । चित्तम् । आत्मनि । एव । अव । तिष्ठते । निःस्पृहः । सर्वकामेभ्यः । युक्तः । इति । उच्यते । तदा ॥ १८ ॥

यदा विनियतं चित्तं आत्मनि एव अवतिष्ठते तदा सर्व कामेभ्यः निस्पृहः युक्तः इति उच्यते ॥१८॥

जब चित्त विशेष रूप से रुक कर आत्मा में ही रहता है, तब सर्व कामनाओं से अनुराग रहित (जन) (युक्त) कहलाता है १८ ॥

When one's heart, properly restrained, is fixed on one's own self, then, indifferent to all objects of desire, is one called a devotee. 18

यथा । दीपः । निवातस्थः । न । इंगते । सा । उपमा । स्मृता । योगिनः । यतचित्तस्य । युञ्जतः । योगम् । आत्मनः ॥१९ ॥

यथा निवातस्थः दीपः न इङ्गते यतचित्तस्य योगं युञ्जतः योगिनः आत्मनः सा उपमास्मृता॥१९

जैसे दीपक हवा रहित स्थान में विचलित नहीं होता है, वही आत्म सम्बन्धी योग का अभ्यास करने वाले आत्म संयमी योगी का उदाहरण है १९ ॥

As all lamp in a windless spot does not flicker, even that is the resemblance declared of a devotee whose heart has been restrained and who applies his self to abstraction. 19

यत्र । उपरमते । चित्तम् । निरुद्धम् । योगसेवया । यत्र । च । एव । आत्मना । आत्मानम् । पश्यन् । आत्मनि । तुष्यति ॥ २० ॥

योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र उपरमते च यत्र आत्मना आत्मानं पश्यन् आत्मनि एव तुष्यति ॥२०

जहां (अर्थात् जिस दशा में) योगाभ्यास से निरुद्ध चित्त उपरत होता है और जहां आत्मा से आत्मा दीखते २ आत्मा ही में आनन्द पाती है २० ॥

That (condition) in which the mind, restrained by practice of abstraction, takes rest, in which beholding self by self one is gratified within self. 20

सुखम् । आत्यन्तिकम् । यत् । तत् । बुद्धिग्राह्यम् । अतीन्द्रियम् । वेत्ति । यत्र । न । च । एव । अयम् । स्थितः चलति । तत्वतः ॥ २१ ॥

यत् अतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यम् आत्यन्तिकं सुखं तत् यत्र स्थितः अयं वेत्ति एव च तत्वतः न चलति ।

इन्द्रियों से अतीत बुद्धि से अनुभव करने योग्य वह जो अकथनीय सुख अनुभव करता है और जहां आत्मतत्त्व से चल नहीं सकता है २१ ॥

In which one experiences that highest felicity and which the understanding (only) can grasp, and fixed on which one never swerves from the truth, 21

यम् । लब्ध्वा । च । अपरम् । लाभम् । मन्यते । न । अधिकम् । ततः । यस्मिन् । स्थितः । न । दुःखेन । गुरुणा । अपि । विचाल्यते ॥ २२ ॥

यं लब्ध्वा च ततः अधिकं अपरं लाभं न मन्यते यस्मिन् स्थितः गुरुणा अपि दुःखेन न विचाल्यते २२

जिस को पाकर अन्यलाभ को अधिक नहीं मानता है और जिस में स्थित हुआ हुआ बडे दुःखों से भी विचलित नहीं किया जाता है २२ ॥

Acquiring which one regards no other acquisition greater than it, and abiding in which one is never moved by even the heaviest sorrow. 22

तम् । विद्यात् । दुःखसंयोग वियोगम् । योग संज्ञितम् । सः । निश्चयेन । योक्तव्यः । योगः । अनिर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥

तं दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं विद्यात् सः योगः अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्यः ॥२३॥

उस अवस्था को दुःख वियोग स्वरूप (अर्थात् इन्द्रिय जन्य विषयों से उत्पन्न होनेवाले सुख दुःख से रहित) योगसंज्ञायुक्त जाने (और) वह योग निर्वेद रहित चित्तसे निश्चयद्वारा अभ्यसनीय है २३

That (condition) should be known to be what is called Devotion in which their is a severence of connection with pain; that Devotion should be practised with perseverence, and with an undesponding heart. 23

संकल्पप्रभवान् । कामान् । त्यक्त्वा । सर्वान् । अशेषतः । मनसा । एव । इन्द्रियग्रामम् । विनियम्य ।

समंततः ॥ २४ ॥ शनैः । शनैः । उपरमेत् । बुद्धया । धृतिगृहीतया । आत्मसंस्थम् । मनः । कृत्वा । न । किञ्चित् । अपि । चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

संकल्पप्रभवान् सर्वान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा मनसा एव इंद्रियग्रामं समंततः विनियम्य ॥ २४ ॥ धृतिगृहीतया बुद्धया शनैः शनैः उपरमेत् मनः आत्मसंस्थं कृत्वा किञ्चित् अपि न चिन्तयेत् ॥ २५ ॥

(योग करने के समय वक्ष्यमाण दशा होनी चाहिये) संकल्प से उत्पन्न सर्व कामनाओं को सर्वथा त्याग कर चारों ओर दौड़ने वाले इन्द्रियगण को मन से रोककर। धीरज वाली बुद्धि से धीरे धीरे उपराम को प्राप्त होवे और मन को आत्मा में लगाकर कुछ भी चिन्ता न करे ॥ २४ ॥ २५ ॥

Renouncing all desires without exception that are born of resolves, restraining the entire group of the senses on all sides by mind alone, 24, one should, by slow degrees, become quiescent (aided) by (his) understanding controlled by patience, and then directing his mind, to self should think of nothing. 25

यतः । यतः । निश्चरति । मनः । चञ्चलम् । अस्थिरम् । ततः । ततः । नियम्य । एतत् । आत्मनि । एव । वशम् । नयेत् ॥ २६ ॥

चञ्चलं अस्थिरं मनः यतः यतः निश्चरति ततः ततः एतत् नियम्य आत्मनि एव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

चञ्चल और अस्थिर मन जहां जहां चले वहां वहां से (मनको) लौटाकर (योगी) आत्मा के वश में लाए ॥ २६ ॥

Wheresoever the mind, which (by nature) is restless and unsteady, may run, restraining it from those, one should direct it to self alone. 26

प्रशान्तमनसम् । हि । एनम् । योगिनम् । सुखम् । उत्तमम् । उपैति । शान्तरजसम् । ब्रह्मभूतम् । अकल्मषम् ॥ २७ ॥

हि प्रशान्तमनसं शान्तरजसं अकल्मषं ब्रह्मभूतं एनं योगिनं उत्तमं सुखं उपैति ॥ २७ ॥

क्योंकि (इस प्रकार से) रजोगुण रहित शान्तचित्त निष्पाप और ब्रह्मभावसम्पन्न इस योगी को उत्तम आनन्द प्राप्त होताहै ॥२७

Indeed, unto such a devotee whose mind is in tranquillity, whose passions have been suppressed, who has become one with Brahmánanda who is free from sin, the highest felicity comes (of its own accord). 27

युञ्जन् । एवम् । सदा । आत्मानम् । योगी । विगतकल्मषः । सुखेन । ब्रह्म । संस्पर्शम् । अत्यन्तम् । सुखम् । अश्नुते ॥ २८ ॥

विगतकल्मषः योगी एवं सदा आत्मानं युञ्जन् ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यन्तं सुखं सुखेन अश्नुते ॥ २८ ॥

इस प्रकार से पाप से रहित योगी जन सदा मन को वशीभूत कर के अनायास से ब्रह्मानन्द के सुख का अनुभव करता है (अर्थात् उक्तदशा से निर्मल होकर आत्मा में मन को लगाकर परमात्मा के आनन्द में मग्न होता है ॥ २८ ॥

Thus applying his soul constantly (to abstraction) the devotee, freed from sin, easily obtains that highest happiness, *viz.*, contact with Brahman. 28

सर्व्वभूतस्थम् । आत्मानम् । सर्व्वभूतानि । च । आत्मनि । ईक्षते । योगयुक्तात्मा । सर्व्वत्र । सम-दर्शनः ॥ २९ ॥

सर्वत्र समदर्शनः योगयुक्तात्मा आत्मानं सर्वभूतस्थं च सर्वभूतानि आत्मनि ईक्षते ॥ २९ ॥

योग से समाहित चित्त और सर्वत्र समान देखने वाला योगी आत्मा को सर्व भूतों में और सर्व जीवों को आत्मा में देखता है २९

He that has devoted (his) self to abstraction, casting an equal eye everywhere, beholds his self in all creatures and all creatures in his self. 29

यः । माम् । पश्यति । सर्व्वत्र । सर्वम् । च । मयि । पश्यति । तस्य । अहम् । न । प्रणश्यामि । सः । च । मे । न । प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यः माम् सर्वत्र पश्यति च सर्वं मयि पश्यति अहं तस्य न प्रणश्यामि च सः मे न प्रणश्यति ॥३०॥

जो मुझे सर्वत्र देखता है (और) सब को मुझ में देखता है उस के लिये मैं अदृश्य नहीं होताहूं और वह मेरे अदृश्य नहीं होता३०॥

Unto him that beholds me in everything and beholds everything in me, I am never lost and he also is never lost to me. 30

सर्वभूतस्थितम् । यः । माम् । भजति । एकत्वम् । आस्थितः । सर्वथा । वर्त्तमानः । अपि । सः । योगी । मयि । वर्त्तते ॥३१ ॥

यः एकत्वं आस्थितः सर्वभूतस्थितं मां भजति सः योगी सर्वथा वर्त्तमानः अपि मयिवर्तते ॥ ३१ ॥

जो सर्व जीवों में स्थित मेरी एकत्व में आश्रित होकर उपासना करता है वह योगी सर्वथा वर्तमानभी मुझ में स्थित रहता है अर्थात् उस का नाश अथवा पतन कभी नहीं होता है ॥ ३१ ॥

He that worships me as abiding in all creatures, holding (yet) that all is one, is a devotee, and whatever mode of life he may lead, he lives in me. 31

आत्मौपम्येन । सर्वत्र । समम् । पश्यति । यः । अर्जुन । सुखम् । वा । यदि । वा । दुःखम् । सः । योगी । परमः । मतः ॥ ३२ ॥

(हे) अर्जुन यः सुखं यदि वा दुःखं आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति सः योगी परमः मतः ॥ ३२ ॥

हे अर्जुन ! जो योगी अपनी तुलना से सर्वत्र दुःख सुख को समान समझता है (मेरे) मत से वही श्रेष्ठ है ॥३२

That devotee, O Arjuna, who castes an equal eye every where, regarding all things as his own self and the happiness and misery of others as his own, is deemed to be the best. 32

अर्जुनः । उवाच । अर्जुन बोला

Arjuna said:—

यः । अयम् । योगः । त्वया । प्रोक्तः । साम्येन । मधुसूदन । एतस्य । अहम् । न । पश्यामि । चञ्चलत्वात् । स्थितिम् । स्थिराम् ॥ ३३ ॥

(हे) मधुसूदन यः अयं योगः साम्येन त्वया प्रोक्तः अहं चञ्चलत्वात् एतस्य स्थिरां स्थितिं न पश्यामि ॥ ३३ ॥

हे मधुसूदनजी ! आपने समता द्वारा (राग,द्वेष, सुख, दुःख आदि को छोड़ कर सब जीवों को समान देखना) जिस योग का वर्णन किया चञ्चलता के कारण मैं इस योग की स्थिर गति को समझ नहीं सकता हूं ॥ ३३ ॥

This devotion by (means of) equanimity which thou hast declared, O Slayer of Madhu,—(alas) from restlessness I do not see its stable presence. 33

चञ्चलम् । हि । मनः । कृष्ण । प्रमाथि । बलवत् । दृढम् । तस्य । अहम् । निग्रहम् । मन्ये । वायोः । इव । सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

(हे) कृष्ण हि मनः चञ्चलं प्रमाथि दृढं बलवत् वर्तते अहं तस्य निग्रहं वायोः इव सुदुष्करं मन्ये॥ ३४

हे कृष्ण जी क्योंकि मन चञ्चल प्रमाथी बली और दृढ़ है (मैं) उस को रोकना वायु की तरह असाध्य समझता हूं ॥ ३४ ॥

O Krishna, the mind is restless, boisterous, perverse, and obstinate. Its restraint I regard to be as difficult of accomplishment as of the wind. 34

श्री भगवान् । उवाच-श्रीभगवान बोले ।

The Holy One said :—

असंशयम् । महाबाहो । मनः । दुर्निग्रहम् । चलम् । अभ्यासेन । तु । कौन्तेय । वैराग्येण । च । गृह्यते ३५

हे महाबाहो मनः चलं दुर्निग्रहं असंशयं तु (हे) कौन्तेय अभ्यासेन च वैराग्येण गृह्यते ॥

हे महाभुज ! मन निःसन्देह चञ्चल और दमन करने के योग्य है । पर हे कौन्तेय । अभ्यास और वैराग्य से (अर्थात् समाधि

किंवा विवेक दर्शन के अभ्यास और अनेक प्रकार के दुःख तथा दोषों को देखकर विषय भोग की कामना रोकने से) दमन होताहै ॥३५

Without doubt, O thou of mighty arms, the mind is difficult of subjugation and (is) restless. With practice, however, O son of Kunti, and with the abandonment of desire, it is controlled. 35

असंयतात्मना । योगः । दुष्प्रापः । इति । मे । मतिः । वश्यात्मना । तु । यतता शक्यः । अवाप्तुम् । उपायतः ॥ ३६ ॥

योगः असंयतात्मना दुष्प्रापः इति मे मतिः (अस्ति) तु वश्यात्मना यतता । उपायतः अवाप्तुं शक्यः ॥ ३६ ॥

जिस का मन संयत नहीं है, ऐसे जनके लिए योग दुर्लभ है, यह मेरा मत है, पर संयत चित्त जन) उपाय से यत्नशील होकर योग पा सकता है ३६ ॥

It is my belief that by him whose mind is not restrained, Devotion is difficult of acquisition. But by one whose mind is restrained and who is assiduous it is capable of acquisition with (the aid of) means. 36

अर्जुनः । उवाच । अर्जुन ने कहा ।

Arjuna said :—

अयतिः । श्रद्धया । उपेतः। योगात् । चलितमानसः । अप्राप्य । योगसंसिद्धिम् । काम् । गतिम् । कृष्ण । गच्छति ॥ ३७ ॥

कृष्ण श्रद्धया उपेतः अयतिः योगात् चलितमानसः योग संसिद्धिं अप्राप्य कां गतिं गच्छति ॥ ३७॥

हे कृष्णजी ! श्रद्धायुक्त अयति (अर्थात् संयम रहित हो कर) योग से जिस का चित चलायमान हो (वह) योग का फल न पाकर क्या गति पावेगा ३७ ॥

Without assiduity, (though) endued with faith (and) with mind wandering away from devotion, what is the end of him, O Krishna, who has not earned success in devotion? 37

कच्चित् । न । उभयविभ्रष्टः । छिन्नाभ्रम् । इव नश्यति । अप्रतिष्ठः । महाबाहो । विमूढः । ब्रह्मणः । पथि ॥ ३८ ॥

हे महाबाहो ब्रह्मणः पथि विमूढः अप्रतिष्ठः उभयविभ्रष्टः कच्चित् छिन्नाभ्रं इव न नश्यति ॥ ३८

हे महाभुज क्या (वह) मूढ (जन) ब्रह्म मार्ग से निराश्रय (अर्थात् ब्रह्म के आश्रय रहित) होकर (तथा) उभय भ्रष्ट (अर्थात् कर्म्म मार्ग और योग मार्ग दोनों मार्गों से च्युत) होकर फूटे बादल की तरह नष्ट नहीं होता है अथवा अन्य कोई कुगति प्राप्त करता हैं ३८ ॥

Fallen off from both, is he lost like a separated cloud or not being (as he is) without refuge, O thou of mighty arms, deluded on the path (leading to Brahma)? 38

एतत् । मे । संशयम् । कृष्ण । छेत्तुम् । अर्हसि । अशेषतः । त्वदन्यः । संशयस्य । अस्य । छेत्ता । न । हि । उपपद्यते ॥ ३९ ॥

कृष्ण एतत् मे संशयं अशेषतः छेत्तुं अर्हसि हि अस्य संशयस्यच्छेत्ता त्वदन्यः न उपपद्यते ॥ ३९ ॥

हे कृष्ण जी मेरी इस शङ्का को बिना शेष रक्खे (अर्थात् जड़ समेत) काटो (अर्थात् दूर करो) तुम्हारे बिना इस शङ्का के दूर करने वाला दूसरा नहीं है ३९ ॥

This my doubt, O Krishna, it behoves thee to remove without leaving anything. Besides thee, no dispeller of this doubt is to be had. 39

श्रीभगवान् । उवाच । श्रीभगवान् बोले

The Holy One said :—

पार्थ । न । एव । इह । न । अमुत्र । विनाशः । तस्य । विद्यते । न । हि । कल्याणकृत् । कश्चित् । दुर्गतिम् । तात । गच्छति ॥ ४० ॥

हे पार्थ तस्य विनाशः न इह एव न अमुत्र विद्यते हि (हे) तात कल्याणकृत् कश्चित् (अपि) दुर्गतिं न गच्छति ॥ ४० ॥

हे पार्थ उस का इसलोक में और परलोक में विनाश नहीं होता है क्योंकि हे तात कल्याण कृत् (उचितकार्यकर्ता) कोई भी दुर्गति प्राप्त नहीं करता है ॥ ४० ॥

O son of Pritha, neither here, nor hearafter, does ruin exist for him, since none, O sire, who performs good (acts) comes by an evil end. 40

प्राप्य । पुण्यकृतान् । लोकान् । उषित्वा । शाश्वतीः । समाः । शुचीनाम् । श्रीमताम् । गेहे । योग-भ्रष्टः । अभिजायते ॥ ४१ ॥

योगभ्रष्टः पुण्यकृतान् लोकान् प्राप्य शाश्वतीः समाः उषित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते ॥४१॥

योग भ्रष्ट (अर्थात् योग की सिद्धि होने से प्रथम मरने वाला) पुण्य कारियों के लोकों को प्राप्त कर (और वहां) बहुत वर्षों तक

वास कर शुचो (विवेकादि गुणों से निर्मल चित्त) श्रीमान के घर में (फिर) जन्म लेता है ॥ ४१ ॥

Attaining to the regions (reserved) for those that perform meritorious acts, and living there for many years, he that has fallen off from devotion takes birth in the abode of those that are pious and endued with prosperity. 41

अथवा । योगिनाम् । एव । कुले । भवति । धीमताम् । एतत् । हि । दुर्लभतरम् । लोके । जन्म । यत् । ईदृशम् ॥ ४२ ॥

अथवा धीमतां योगिनां कुले एव भवति यत् ईदृशं जन्म एतत् लोके हि दुर्लभतरम् विद्यते ॥ ४२ ॥

अथवा श्रीमान योगियों के कुल में जन्म लेता है, यह जो जन्म (है) वही जगत में अधिकतर दुर्लभ है ॥ ४२ ॥

Or, he is born even in the family of devotees endued with intelligence. Indeed, a birth such as this is more difficult of acquisition in this world. 42

तत्र । तम् । बुद्धिसंयोगम् । लभते । पौर्वदैहिकम् । यतते । च । ततः । भूयः । संसिद्धौ । कुरुनन्दन ॥४३॥

(हे) कुरुनन्दन तत्र तं पौर्वदैहिकं बुद्धिसंयोगं लभते च ततः भूयः संसिद्धौ यतते ॥ ४३ ॥

(क्योंकि) हे कुरुनन्दन यहां (अर्थात् योगियों के कुल में जन्म लेने से) वह पहिले के देह के साथ जन्मे हुए उस (ब्रह्म विषय सम्बन्धी) बुद्धि संयोग को प्राप्त करता है इस से सिद्धि के लिये अधिक प्रयत्न करता है ॥ ४३ ।

There (in those births) he obtains contact with them (Brahmic) knowledge which was his in his former life, and

from that point he strives again, O descendant of Kuru, towards perfection. 43

पूर्वाभ्यासेन । तेन । एव । ह्रियते । हि । अवशः । अपि । सः । जिज्ञासुः । अपि । योगस्य । शब्द । ब्रह्म । अतिवर्तते ॥ ४४ ॥

अवशः अपि सः तेन एव पूर्वाभ्यासेन ह्रियते हि योगस्य जिज्ञासुः अपि शब्द ब्रह्म अतिवर्तते ॥ ४४ ॥

उस के अवश होने पर भी उस पूर्व (जन्म में उत्पन्न हुए) अभ्यास से वह योग के (तत्त्वों को) पूछने वाला होकर कर्माधिकार का उल्लंघन करके ज्ञाननिष्ठा का अधिकारी होता है ॥ ४४ ॥

And although unwilling, he still works on in consequence of that some former practice of his. Even one that enquires of devotion rises above (the fruits of) the Divine Word. 44

प्रयत्नात् । यतमानः । तु । योगी । संशुद्धकिल्बिषः । अनेकजन्मसंसिद्धः । ततः । याति । पराम् । गतिम् ॥ ४५ ॥

प्रयत्नात् यतमानः संशुद्धकिल्बिषः योगी अनेकजन्मसंसिद्धः ततः तु परां गतिं याति ॥ ४५ ॥

प्रयत्न से योग में क्रमशः अधिक यत्न शील (के कारण) योगी निष्पाप होकर अपने जन्मों से बढते हुए योग के द्वारा ज्ञानी बनकर अन्त को परम गति प्राप्त करता है ॥ ४५ ॥

Striving with great efforts, the devotee, cleansed of all his sins, attains to perfection after many births, and then reaches the supreme goal. 45

तपस्विभ्यः । अधिकः । योगी । ज्ञानिभ्यः । अपि । मतः । अधिकः । कर्मिभ्यः । च । अधिकः । योगी । तस्मात् । योगी । भव । अर्जुन ॥ ४६ ॥

हे अर्जुन योगी तपस्विभ्यः अधिकः मतः ज्ञानिभ्यः अपि अधिकः (मतः) च कर्मिभ्यः योगी अधिकः तस्मात् योगी भव ॥ ४६ ॥

योगी तपस्वियों से ज्ञानियों से, और कर्म्मियों से भी श्रेष्ठ है अतः (हे अर्जुन ! तुम भी योगी होओ ४६ ॥

The devotee is superior to ascetics engaged in austerities he is esteemed to be superior to even the man of knowledge. The devotee is superior to those that are engaged in action. Therefore, become a devotee, O Arjuna. 46

योगिनाम् । अपि । सर्वेषाम् । मद्गतेन । अन्तरात्मना । श्रद्धावान् । भजते । यः । माम् । सः । मे । युक्ततमः । मतः ॥ ४७ ॥

यः श्रद्धावान् मद्गतेन अन्तरात्मना मां भजते सः सर्वेषां योगिनां मे युक्ततमः मतः ॥ ४७ ॥

सब योगियों में से भी जो श्रद्धावान् (पुरुष) मुझ में चित्त अर्पण करके मेरी उपासना करता है वही मेरी सम्मति में श्रेष्ठ है ॥ ४७ ॥

Even amongst all the devotees, he who, full of faith and with inner self resting on me, worships me is regarded by me to be the most devout. 47

अथ

श्रीमद्भगवद्गीता प्रारम्भः ।

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

संजय उवाच ।

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥
पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥
अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्वएव महारथाः ॥ ६ ॥
अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥
भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥

अन्ये च वहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नाना शस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥
अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं ॥ १० ॥
अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ॥ ११ ॥
तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥
ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यदने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥१४॥
पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा बृकोदरः ॥ १५ ॥
अनन्तविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥
काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥
अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अर्जुन उवाच ।

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥
योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥
तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान् पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्यस कौंतेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥

कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

अर्जुन उवाच ।

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥
गांडीवं स्रंसते हस्तात्त्वक् चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥
न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥
येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ३४
एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५
निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥
तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥ ३८ ॥
कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥
कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्म्माः सनातनाः ।
धर्म्मेनष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥
संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥
दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माःकुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥
उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥
अहोबत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥
यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

संजय उवाच॥

एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादेऽर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

संजय उवाच।

तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच।

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मास्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच॥

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥
गुरूनहत्वा हि महानुभावान्,
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वार्थ कामांस्तु गुरूनिहैव,
भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५॥
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो,
यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम
स्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः,
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे,
शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ॥ ७ ॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्या,
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं,
राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

संजय उवाच ।

एवमुक्त्वा हृषिकेशं गुडाकेशः परंतप ।
न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥
तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥
न त्वेवाहं जातु नासं न त्वंनेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥
देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥
यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥
नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥
अविनाशितु तद्विद्धि येन सर्वमिदंततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥
अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥ १८ ॥
य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते ॥ १९ ॥
नजायतेम्रियतेवाकदाचिन्नायं
भूत्वाभवितावानभूयः ।
अजोनित्यःशाश्वतोऽयं
पुराणोनहन्यतेहन्यमानेशरीरे ॥ २० ॥
वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हंति कम् ॥ २१ ॥
वासांसि जीर्णानि यथाविहाय
नवानि गृह्णाति नरोपराणि ।

तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥
नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽमक्लेद्योऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥
अव्यक्तोऽयमचिंत्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥
अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥
आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन-
माश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच्चैनमन्यःश्रृणोति
श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित्।
देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१
यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥
अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥
अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्यचाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥
भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ।
तेषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥
अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः ।
निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥
हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ट कौंतेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥
सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्य नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८ ॥
एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि ॥ ३९ ॥
नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्म्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ ४० ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरु नन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्चबुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ ४१ ॥
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥ ४२ ॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ ४४ ॥
त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान ॥ ४५
यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥
कर्मण्येवाधिकारस्ते माफलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ ४७ ॥
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वंयोगउच्यते । ४८
दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४९ ॥
बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ५० ॥

कर्मजं बुद्धियुक्ताहि फलं त्यक्त्वामनीषिणः।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयम् ॥ ५१ ॥
यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति।
तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ५२ ॥
श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अर्जुन उवाच।

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

श्रीभगवानुवाच।

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थमनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥
यदा संहरते चायं कूर्मोऽगानीव सर्वशः।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठता ॥ ५८ ॥
विषया विनिवर्तंते निराहारस्य देहिनः।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥
तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥
ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते ।
संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशोबुद्धिनाशा त्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥
रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ६४ ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥
नास्तिबुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शांतिरशांतस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥
इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥ ६७ ॥
तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं।
समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्।
तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे।
सशांतिमाप्नोतिनकाम कामी ॥ ७० ॥
विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥
एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनांप्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामंतकालेऽपिब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र० सांख्ययोगो नामद्वितीयोऽध्यायः। २

अथ तृतीयोऽध्यायः।

अर्जुन उवाच।

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन।
तत्किं कर्मणि घोरमां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥
व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तदेकं वद निश्चित्ययेन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच।

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ ३ ॥

न कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ६ ॥

यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

नियतं कुरुकर्मत्वं कर्म ज्यायोह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्धेचदकर्मणः ॥ ८ ॥

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौंतेय मुक्तसंगः समाचर ॥ ९ ॥

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोस्त्विष्ठकामधुक् ॥ १० ॥

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयंतु वः ।
परस्परं भावयंतः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥ १२ ॥

यज्ञशिष्ठाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्विषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात् ॥ १३ ॥

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥
यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्ठस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥
नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह् कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥
तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोतिपूरुषः ॥ १९ ॥
कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥
यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
सयत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषुलोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतंद्रितः ।
ममवर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ २३ ॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम्।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वंति भारत।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम्।
जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

प्रकृतेः क्रियमाणानिगुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहंकारविमूढात्माकर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तंत इतिमत्वा नसज्जते ॥ २८ ॥

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु।
तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युद्धयस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयंतो मुच्यंते तेऽपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥

ये त्वेतदभ्यसूयंतो नानुतिष्ठंति मे मतम्।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि।
प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥ ३३ ॥

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र० कर्मयोगो नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थो ऽध्यायः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

इमं विवस्वतेयोगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान्मनवे प्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥
एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महतायोगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥
स एवायं मया तेऽद्ययोगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखाचेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अर्जुन उवाच ।

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥
अजोऽपि सन्नव्ययात्माभूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

परित्राणाय साधूनां बिनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतत।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
वहवो ज्ञानतपसाः पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥

कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा।
इति मां योऽभिजानातिकर्मभिर्न स बद्ध्यते ॥ १४ ॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वै रपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ १५ ॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६

कर्मणोह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः ॥ १९ ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥ २०

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥ २

गतसंगस्यमुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञे नैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥ २६ ॥

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥ २७ ॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः॥ २९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१ ॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२॥

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७ ॥
नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ ॥
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ ४० ॥
योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्म्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ ४१ ॥
तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र०कर्मसन्न्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥

॥ श्रीभगवान् उवाच ॥

संन्यासः कर्मयोगश्च निः श्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्त कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥
सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलम् ॥ ४ ॥
यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५ ॥
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥
योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेंद्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ७ ॥
नैव किंचित्करोमीति युक्तोमन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् ८
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन् ॥ ९ ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥
कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिंद्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ ११ ॥
युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठीकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबद्ध्यते ॥ १२ ॥

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विंदत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौंतेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥ २३ ॥
योऽतःसुखोऽतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः ।
स योगी ब्रह्म निर्वाणं ब्रह्मभूतोधिगच्छति ॥ २४ ॥
लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहितेरताः ॥ २५ ॥
कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥
स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः ।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७ ॥
यतेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ २८ ॥
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र० कर्मसंन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्टोऽध्यायः ॥

॥ श्रीभगवान् उवाच ॥

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥
आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारण मुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारण मुच्यते ॥ ३ ॥
यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥
उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ५ ॥
बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥
जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥
ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ ८ ॥
सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥
शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातीनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ११ ॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीतमत्परः ॥ १४ ॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः।
शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥
नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ १६ ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य यागो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥
यदाविनियतंचित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निः स्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्तइत्युच्यते तदा ॥१८ ॥
यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥ १९ ॥
यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ २१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिंस्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥ २२ ॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
सनिश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥ २३ ॥
संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य समंततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥
यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चमलस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥
प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥
युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥
सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥
यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ३० ॥
सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमोमतः ॥ ३२ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

योऽयं योगस्त्वयाप्रोक्तो साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ३३
चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥
असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३६ ॥

॥ अर्जुन उवाच ॥

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गातं कृष्ण गच्छति ॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

॥ श्रीभगवानुवाच ॥

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥
प्राप्य पुण्यकृताँल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥
अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥
तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥
पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥
तपस्विभ्योऽधिको योगि ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभिश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते योमां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७ ॥

इति श्री मद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्र० आत्मसंयमयोगो
नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥